

COVID-19 PANDEMİSİNDEN TARİHE BAKIŞ DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE İNFLUENZA/ GRİP EPİDEMİLERİ VE PANDEMİLERİ

Prof. Dr. Nuran Yıldırım

*Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi Tıp Fakültesi
Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı*

Aralık 2019'dan beri dünyada, 10 Mart 2020'dan bu yana Türkiye'de hüküm sürmekte olan Covid-19 pandemisi nedeniyle tarihte yaşanmış salgınlar sıklıkla gündeme geldi. Literatürümüzde grip salgınlarının tarihi hakkında, 1918 influenza/grip pandemisi dışında çalışma yapılmamış olması nedeniyle dünyada ve Türkiye'de yaşanmış olan grip salgınlarını araştırdığımız bu çalışmada kayda geçmiş ilk salgınlardan itibaren influenza/grip epidemileri ve pandemilerinin dünyaya nasıl yayıldığı, Osmanlı coğrafyası ve Türkiye'deki durumu ele alınacaktır. Dünyadaki epidemiler ve pandemiler literatür kapsamında değerlendirilecek, Osmanlı coğrafyası ile Cumhuriyet dönemindekiler ise Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen belgeler, dönem basını ile tıp dergilerinde yapılan taramalar sonucu ulaşılan makaleler ışığında ele alınacaktır. Grip epidemi ve pandemilerini kapsamlı olarak ele almamızın bir amacı da grip gibi viral patojenli Covid-19 pandemisi sürerken tarihteki grip salgınları/pandemileri bağlamında koruyucu sağlığın önemine dikkat çekmektir.

Grip etkeni olan influenza, Orthomyxoviridae ailesinden bir virüs olup, her kış mevsiminde epidemiler/yerel salgınlar halinde görülür, zaman zaman da pandemilere/küresel salgınlara yol açar. Tarih boyunca en çok, çevresiyle ticari ve sosyal bağlantısı yoğun olan kalabalık şehirlerde ortaya çıkmıştır. Tarihsel salgınlar daha çok ani hava değişimlerini takip eden 6-10 günün ardından ortaya çıktığı için, hava da grip epidemilerinin etkenleri arasına dahil edilmiştir. Klasik kitaplarda ; “yalnız ateşli grip, göğüs gribi, karın gribi, beyin gribi”

gibi tanımlar yapılmışsa da sonraları gribin bir organı değil bedeninin tamamını ilgilendiren bir enfeksiyon olduğu anlaşılmış ve sayılan tanımlar gribin komplikasyonları kabul edilmiştir.¹

1889 İnfluenza pandemisinden sonra etkeni üzerinde yapılan araştırmalar sonuç vermemiş, ancak 1933'te Wilson Smith (1897-1965) arkadaşları Christopher Andrewes (1896-1988) ve Patrick Laidlaw (1881-1940) ile birlikte influenza A virüsünü izole etmiştir. Bu bilim insanları epidemik influenza hastalarından alınan boğaz-burun ifrazatını ve bu boşlukların çalkantı sularını filtre ederek gelinciklerin (putorius furo) burunlarına damlatmışlar ve enfekte gelinciklerin hastalığı solunum yoluyla sağlam gelinciklere bulaştırdıklarını tespit etmişlerdir.² Daha sonra Thomas Francis (1900-1969) influenza B virüsünü (1939), R.M.Taylor ise influenza C virüsünü izole etmiştir (1956). Ancak grip virüsü sürekli olarak mutasyona uğrayarak varyantlar oluşturduğu için her epidemi ve pandeminin yayılımı ve kliniği kendine özgüdür. Bu nedenle grip epidemi/pandemileriyle mücadelede virüsün genetik yapısı çok önemlidir. Toplumsal belleklerden silinmeyen 1918 İspanyol gribi virüsünün gizemi uzun soluklu çalışmalar sonunda çözülebilmiştir. İspanyol gribi pandemisinde ölen üç ayrı kurbanın doku örnekleri üzerinde çalışan bilim insanları, önce virüsün genomunun bir kısmını (1997), daha sonra tüm genomunu dizileyerek genetik yapısını ortaya çıkarmışlar (1999), yıllar sonra da laboratuvarında aktive etmişlerdir. (2005).³

- 1 Ekrem Şerif Egeli: "Grip Klinik ve Tedavi", *Yedinci Milli Türk Tıp Kurultayı Rapor I. Grip*. Ankara 1938. Kader Basımevi İstanbul, 9, 26.
- 2 Zühdi Berke: "1950-51 İnfluenza Epidemisi Münasebetiyle İnfluenza Salgınlarına ve Virüsü Üzerine Umumi Bir Bakış Dünya İnfluenza Teşkilatı", *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, Cilt. 11, sayı.2 (1951), 125.
- 3 Nuran Yıldırım: "Kayıp Katil: İspanyol Gribi Virüsünün Peşinde", *Bezmiâlem Aktüel*, Sayı.28 (2020), 24-27.

DÜNYADA İNFLUENZA/GRİP EPİDEMİLERİ VE PANDEMİLERİ

İnfluenza hakkında en eski kayıt Hipokrat'ın (MÖ.460-375) "*Epidemics/Salgınlar*" kitabında bulunmaktadır. Hipokrat bu eserinde MÖ 412'de, Perinthus'u (Marmaraeğlisi) harap eden bir hastalıktan söz etmiştir. Kış ve bahar aylarında ortaya çıkıp salgınlar yapan; şiddetli öksürük, boğaz ağrısı, halsizlik, burun akıntısı, yutkunma güçlüğü ve vücutta ağrılara neden olan bu hastalığı, "*Cough of Perinthus/Perinthus ateşi, Perinthus öksürüğü*" olarak adlandırmıştır. Bazı araştırmacılar bunun influenzanın ilk tanımı olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴ Fakat Hipokrat'ın eserlerini yayınlayan Émile Littré (1801-1881) ile başka araştırmacılar, bu belirtilerin difteri komplikasyonları (pnömoni, öksürme-hırıltı uyumu, anjin, yumuşak damak felci) olabileceğini; görme bozukluğu ve gece körlüğü gibi semptomların ise A vitamini eksikliğinden ileri gelebileceğini ve Hipokrat'ın tarif ettiği hastalığın bütün bunların kombinasyonu olabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁵ Hastalığın influenza olup olmadığı kesin olmasa da Hipokrat bu kitabıyla, önceleri küçük tanrıların gönderdiği bir ceza olarak kabul edilen bu hastalığı, insanlar üzerinde tesiri olan bir etkene bağlamış ve bilim dünyasına, "*epi*" (üstünde) ön eki ile "*demos*" (halk) sözcüklerinden türetilmiş, "*epidemos/epidemi*" terimini armağan etmiştir.

İnfluenza salgınları hakkında ulaşabildiğimiz en eski ikinci veri, Whitby Manastırı keşişlerinin 664 yılında tuttuğu kayıtlardır. Bu kayıtlarda İngiltere üzerinden yayılan bir salgından söz edilmiştir. Veba salgınlarının da hüküm sürdüğü 1173-1174 yıllarında İngiltere, Fransa ve İtalya'yı etkileyen bir salgın olmuştur. Bir Fransız vekâyinâmesi, Mayıs ayında iltihaplı bir vebanın yayıldığını ve acımasız burun akıntısının ölümlere yol açtığını kaydetmiştir. Melrose Manastırı papazları,

4 Émile Littré: Les œuvres complètes d'Hippocrate. Paris 1839-1861, 10 cilt.

5 I.Barberis, P.Myles, S.K.Ault, N.L.Bragazzi and M.Martini: "History and evaluation of influenza control through vaccination: from the first monovalent vaccine to universal vaccines", *Journal of Preventive Medicine and Hygiene (JPMH)*, vol. 57, nu. 3 (Sep 2016), E115-E120.

“duyulmamış derecede çok kötü öksürük” belirtileri olan bir salgın tanımlamıştır. Bunların grip salgınları olabileceği ileri sürülmüştür. İtalya-Floransa’da 1357’de çıkan salgında hastalık ilk olarak, “*Infulentia difreddo*” (yıldızlardan geldiği varsayılan gizli bir kuvvet veya yıldızlardan akan, insanların iş ve hareketlerine etki eden bir sıvı) adıyla anılmaya başlandı. 14. Yüzyılda, Güney Fransa’da bir hekim üst solunum yolu enfeksiyonu salgını olduğunu, bu salgından sadece toplam nüfusun onda birinin kurtulabildiğini ve daha çok yaşlı kişilerin öldüğünü rapor etmiştir. Sonraki yüzyılda Fransız tarihçiler, Şubat 1414’te başlayan çok büyük bir salgının Fransa’ya yayıldığına işaret etmişlerdir. Yine Fransa’da Şubat 1427’de başlayıp Fransa ve İngiltere’de hüküm süren salgın, Albans Manastırı keşişlerinin tuttuğu kayıtlara göre, genç ihtiyar demeden yakaladığını mezara gömmüştü. Kayıtlardaki tanımlardan bunun gerçek bir influenza salgını olduğuna hükmedilmiştir.⁶

16 — 16. Yüzyılda, “*Catarrhus epidemicus, Céphalalgia contagiosa, Tussi epidemica*” isimleriyle anılan salgınların da birer grip salgını olduğu kabul edilmektedir.⁷ Malta’da aniden 1510 yılında başlayan salgın Sicilya’ya ve oradan Kuzey Afrika’ya ve Avrupa’ya yayılmıştı. Avrupa’da gribe yakalanmayan aile kalmamışsa da ölüm oranı düşüktü. kimi kaynakların ilk pandemi kabul ettiği bu salgında hastaların semptomları; ateş, öksürük, ses kısıklığı, baş ağrısı, uykusuzluk, iştahsızlık, mide-bel-bacaklarda şiddetli ağrılar olarak tespit edilmişti.⁸ Avrupa’da 1530 kışında ortaya çıkıp, Asya ve Afrika’ya yayılan grip salgını yaz mevsiminde de bütün şiddetiyle devam etmişti. Bundan sonra; Haziran 1557’de Sicilya’dan başlayıp Ağustosta İtalya, Dalmaçya, İsviçre, Fransa ve İngiltere’ye, Eylül ayında İspanya’ya, Ekimde Hollanda’ya geçip tüm Avrupa’ya yayılarak Amerika’ya geçen salgın, Haziran ayında çıkmış olmasıyla (grip salgınları soğuk mevsimlerde çıktığı için) diğer salgınlardan ayrılır. Bu salgının diğer bir özelliği de grip hastalığının

6 Bruno Lina: “History of Influenza Pandemics”, *Paleomicrobiology: Past Human Infections*. Eds. D. Renoult, M. Drancourt. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg 2008, 199-211.

7 Ekrem Şerif Egeli: *agm*, 3.

8 Zühdi Berke: *agm*, 120.

ilk kez Amerika'ya sıçramış olmasıdır. Kayıtlara göre ölüm oranı çok yüksekti ve ölümler plörezi ve pnömoniden ileri gelmişti.⁹ 1580 Yılında başlayan grip salgınının odağı ve yayılımı hakkında kaynaklar çelişkili bilgiler vermektedir. Kimileri Asya'dan gelip ilkbaharda Avrupa'ya yayıldığını kimileri de Afrika odaklı olduğunu yazmaktadır. Ölüm oranları farklılık göstermekle beraber kaynaklar, sadece Roma'da günde 8.000 kişinin ölümüne yol açtığına, bazı İspanyol şehirlerini yok ettiğine işaret etmektedir. İspanya'da ölüm oranının yüksekliği, hastalardan çok miktarda kan alınmasına bağlanmıştır. Kimi kaynaklara göre küresel çapta görülen ilk salgındır.¹⁰

17. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da gözlemlenen salgınların batıya doğru ilerlediği, 18. yüzyıl ve sonrasında ise bazı salgınların Atlantik Okyanusu'nu geçerek kıtalararası yayılım gösterdiği bilinmektedir. Avrupa'da 1708-1709, 1712, 1729-1733 (pandemi), 1742-1743, 1761-1762, 1780-1781 (pandemi) ve 1788-1789 yıllarında bir seri influenza epidemisi ortaya çıkmıştır. O zamanlar influenzanın, bir zehir nedeniyle olduğu ya da havaya karışan miazmanın rüzgârlarla yayılıp insanları hasta ettiği zannediliyordu. Tedavi de zehiri yok etmek ve vücudu yeniden dengeye kavuşturmaya odaklanmıştı. Hekimlerin çoğu yatak istirahati ve bol sıvı alımı önermekteydi. Eylül 1708'de Roma'da başlayan epidemi; Fransa, Belçika, Prusya'ya yaz aylarında Danimarka'ya oradan Balkanlara, İrlanda'ya yayıldı ve buralarda lokalize oldu. Nisan 1712'de Almanyada başlayan epidemi Hollanda'dan öte gitmedi. Nisan 1729'da Moskova'da başlayan epidemi ise Kasım 1729'da Macaristan, Polonya, Almanya, İngiltere, İrlanda, İskoçya'ya yayıldı. Ocak 1730'da İtalya ve İspanya'ya ulaşmıştı. Bütün Avrupa, Rusya'dan sonra Amerika'ya ve bütün dünyaya yayılmıştır. Bu salgınlar yüksek morbidite ile sonuçlanmış fakat mortalite düşük olmuştur. “İnfluenza” ile “La grippe” sözcükleri ilk kez 1732-1733 Pandemisi sırasında yayınlanan yazılarda kullanılmıştır.¹¹

9 Zühdi Berke: *agm*, 120.

10 C. W. Potter: “A History of Influenza”, *Journal of Applied Microbiology*, vol 91, issue 4 (2001), 572-579.

11 Zühdi Berke: *agm*, 121.

Amerika'da 1761'de başlayan salgın Avrupa'ya ulaşip yayılmış, o sırada dünya seyahatine çıkmış olan ünlü Fransız yazar ve filozof Françoise Marie Voltaire (1694-1778), St. Petersburg'dan yazdığı bir mektupta, "Grippe" olarak adlandırılan bir hastalığa yakalandığını belirtmiştir (1768). "Grippe", Galya'da yerleşmiş Frankların dilinde, "yakalanmak" anlamındaki "grippen" sözcüğünden Fransızcaya geçmiştir. Fransız Dr. Bachaumont'a göre, 1775 yılında İngiltere'de başlayan soğuk algınlığı salgını nedeniyle paniğe kapılan pek çok İngiliz kaçıp Güney Fransa'ya gelince hastalık Güney Fransa'ya yayılmıştı. Tulon, Marsilya ve Paris'te pek çok ölüme yol açmış, daha çok yaşlı nüfusu vurmuştu.¹²

18. Yüzyılın majör pandemisi 1780'de ortaya çıkmıştır. Kökeni tartışmalıdır. Pek çok araştırmacı Çin'de başladığını ve Rusya üzerinden batıya doğru yayıldığını kabul eder. Avrupalılar hastalığı Rusya'dan geldiği için, "Rus İstirabı", Ruslar ise, "Çin nezlesi" olarak adlandırmıştır. İlk vakalar Ocak 1780'de Fransa ve İtalya'da görüldü. Eylül 1780'de Çin'den ve Bengal'den salgın haberleri geldi. 1780-1781 kışında Doğu Hindistan'da ortaya çıktı. Ardından Rusya'ya ve 1781 ilkbaharında Amerika'ya gidip bütün dünyayı işgal ederek pandemiye dönüştü, Rusya'da ve Fransa'da şiddetle hüküm sürdü. Kaynaklara göre, Ocak 1782'de Petersburg'da hava sıcaklığının aniden +5'ten -35'e düşmesi üzerine, kısa zamanda 40.000 kişi, Paris'te ise bir gecede 50.000 kişi enfekte olmuştur. 1782 sonbaharında Osmanlı Devleti'nde yaygın olan influenza, birkaç yıl sonra 1788-1789 kışında Rusya'da ortaya çıkıp tüm Avrupa'yı kaplamış, ertesi sene de Amerika'ya uzanmıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk başkanı George Washington (1732-1799) bile influenzaya yakalanmıştı.

19. Yüzyılın Pandemileri

Bu yüzyılda; 1830-1833, 1847-1848 ve 1889-1892 yıllarında üç büyük küresel salgın görülmüştür. Çin kaynaklı 1830-1833 grip pandemisi çıktığında dünyada kolera pandemisi hüküm sürmekteydi.

¹² Bruno Lina: *agm*.

İki pandeminin birbirine karıştığı o zor yıllarda influenza Avrupa'da ilk olarak Kasım 1830'da Rusya-Moskova'da görüldü, Ocak 1831'de Petersburg'a geçti, Şubat 1831'den itibaren Varşova, Breslau, Berlin üzerinden ilerleyip 1832 başında bütün Avrupa'ya yayıldı. Ocak 1831'de Endonezya ve Japonya'da Nisan 1832'de Hindistan'da etkili oldu. Gemilerle Amerika'ya geçen influenza, 10-17 Eylül 1831'de Filadelfiya ve Boston'da görüldü. Şubat 1832'den sonra bütün Amerika enfekte olmuştu. 14 yaş altı ile 45 yaş üstünde etkili olan salgının, dünya nüfusunun %20-25'ini etkilediği tahmin edilmesine rağmen mortalite düşüktü. 1833'te yeni bir atakla Avrupa'nın tamamına yayılan influenza salgınında mortalite yüksek olmuştur. Bunu izleyen 1847-1848 pandemisi Moskova'dan Avrupa ve Akdeniz havzasına yayılmıştır. Salgının merkez üsleri Rusya ve Güney Fransa ile birlikte Osmanlı Devleti'ydi. Payitaht İstanbul Ağustos 1847'de grip salgınına uğramış, hastalık İstanbul'dan Ekim ayında İskenderiye ve Malta'ya geçmişti. Güney Fransa'dan İtalya, İngiltere, Hollanda, Belçika, Almanya, Danimarka ve Yunanistan'a yayıldı. Mortalite oldukça yüksekti. İngiltere'de toplam 14.756 kişi ölmüştü.¹³

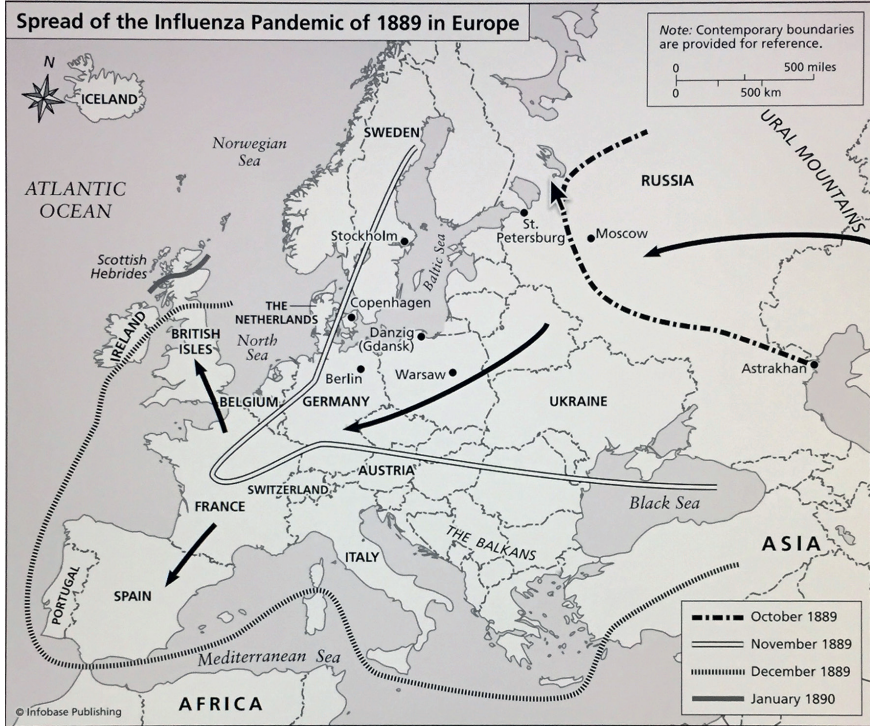
19

19. yüzyılın en büyük ve en yıkıcı pandemisi 1889'da çıkmış ve 1889-1890, 1890-1891 ve 1891-1892 yıllarında olmak üzere üç dalga halinde yayılmıştır. Her dalga morbidite ve mortalite açısından farklıydı. Pandemi bazı kaynaklara göre Çin'den, bazılarına göre ise Sibirya ve Kuzey Kazakistan'dan yayılmıştı. Bu yıllarda pek çok ülke demiryolları ağıyla donatılmış, buharlı gemilerin kullanıma girmesiyle globalleşmenin temeli atılmıştı. Böylece yolu açılan influenza Mayıs 1889'da Buhara'da yaşayan yüz bin kişinin üçte birini enfekte etmiş, binlercesini öldürmüştü. Ekim ayında Sibirya'ya geçmiş, Volga nehri boyunca Moskova ve St. Petersburg'a ulaşmıştı. St. Petersburg'da hızla yayılarak, 180.000 kişiye bulaşmıştı. Aralık 1889 ortalarında çok sayıda fabrika

13 "European Influenza Epidemics of 1708-09, 1712, 1729-30, and 1732-33"; "European Influenza Epidemics of 1742-43, and, 1762"; "European Influenza Pandemic of 1781-82"; "European Influenza Epidemic of 1788-89", *Encyclopedia of Plague and Pestilence. From Ancient Times to the Present*. Ed. George Childs Kohn. Third Edition, New York 2008, 111-114.

kapatılmış, St. Petersburg terkedilmişti. Rusya üzerinden karayolları, demiryolları ve nehirlerle; Polonya, Finlandiya, Macaristan, Almanya, Avusturya'ya, Kasım-Aralık 1889'da Paris'e ulaşmış, Ocak 1890'da İtalya, Fransa, İspanya, Belçika ve İngiltere'yi kaplamıştı. Rusya üzerinden geldiği için, "*Rus Gribi*" adıyla anılmıştır. Önceleri hafif geçerken daha sonra tehlikeli bir karaktere bürünüp pnömoniye yol açmıştı. Paris'teki hastaneler yetersiz kalınca hastane bahçelerine barakalar yapıp çadırlar kurulmuş, okullar kapatılmış, eğitim durmuştu. Günlük mortalite 400-500 arasında değişiyordu. Lyon, Bordeaux ve Nantes da aynı durumdaydı. Kumaş üretimiyle ünlü Rouen, Le Havre ve Seine gibi sanayi kasabaları halkı influenza nedeniyle kaçtığı için dokuma atölyeleri kapanmıştı. Madrid ve Barselona'da günlük mortalite 200-300'e çıkınca, halk arasında paniğe neden olmaması için ölenler geceleri gömülüyordu. Berlin'de Aralık 1889'da vaka sayısı 150.000'e ulaşmıştı. Aralarında Rudolf Virchow'un (1821-1902) da bulunduğu üniversite profesörleri, hekimler ve veterinerlerin çoğu gribe yakalanmıştı.¹⁴

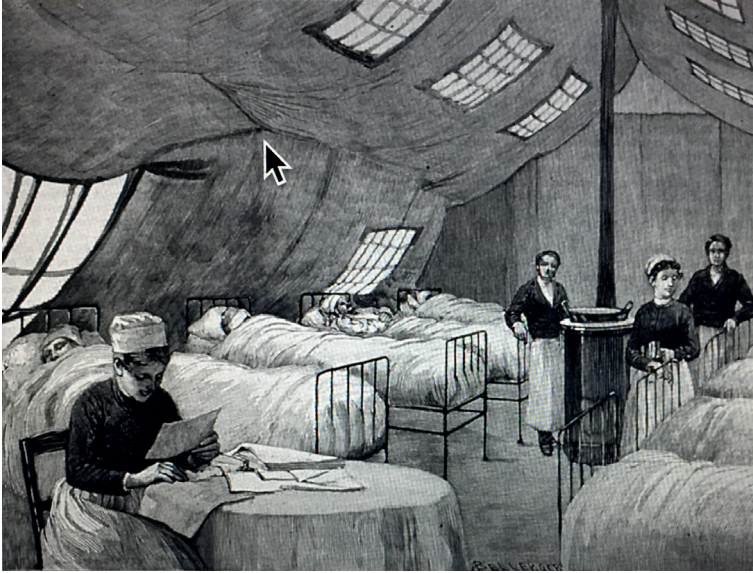
14 Bogumila Kempinska-Mirosławska and Agnieszka Woyniak-Kosek: "The Influenza epidemic of 1889-90 in selected European cities-a picture based on the reports of two Poznan daily newspapers from the second half of the nineteenth century", *Medical Science Monitor*, 19 (2013), 1131-1141.

1889 - 1892 İnfluenza pandemisinin Avrupa'ya yayılımı,
*Encyclopedia of Plague and Pestilence. From Ancient Times to
the Present.* Ed. George C. Kohn, New York 2008, 116.

İngiltere'de limanlardan başlayıp demiryollarıyla iç bölgelere yayılan influenza, Afrika'daki İngiliz kolonilerinde de aynı yolu izleyerek limanlardan demiryolları ve nehir ulaşımıyla yerleşim yerlerine yayılıyordu. Afrikalılar, Amerikan misyonerleri vasıtasıyla Afrika'ya taşınan Rus gribine, "Beyaz adamın hastalığı" (white man's disease) adını vermişlerdi. Birkaç hafta içinde Avrupa'nın tamamını etkisi altına alan influenza, Akdeniz'den Kuzey Afrika'ya Atlantik ve Pasifik limanlarından Güney Afrika ve Güney Amerika'ya geçip Şubat başında Hong Kong üzerinden Çin'i ertesi ay da Hindistan, Avustralya, Yeni Zelanda ve Endonezya'yı kaplamıştı.

Amerika'da Aralık 1889 başında yayınlanan gazeteler, Avrupa'nın büyük şehirlerinde grip salgınları olduğunu haber vermişse de bir telaşa neden olmamıştı. Ancak grip kısa sürede buharlı gemilerle Atlantik Okyanusu'nu geçip New York ve doğu limanlarına girmiş, Avrupa'da başladıktan sadece 70 gün sonra Amerika'ya ulaşmıştı. Gazeteler 28 Aralık günü ilk ölüm haberini yayınladı. Kısa süre sonra ölümler artmaya başladı. 1890 Ocak ayının ilk haftasında New York'ta 1,202 kişi öldü. Çaresizlik içindeki sağlık otoriteleri sıtmaya karşı kullanılmakta olan kinini önerdiler. Buna karşılık tıbbi dergiler halkı hekimlerin yazmadığı ilaçları kendi kendine içmenin tehlikelerine karşı uyarıyordu. *New York Tribune*, influenzanın akciğerleri zayıf, kalp ve böbrek hastalıkları olanları ciddi biçimde etkilediğini, pek çok vakanın hızla pnömoniye dönüştüğünü yazmıştı. Nitekim en yüksek ölüm oranı 2,503 kişiyle New York'ta kaydedildi.¹⁵

1889-1892 İnfluenza pandemisinde bir çadır hastanesi,
*Encyclopedia of Plague and Pestilence. From Ancient Times to
 the Present*. Ed. George C. Kohn, New York 2008, 112.

15 Greg Daugherty: "The Russian Flu of 1889: The Deadly Pandemic Few Americans Took Seriously", <https://www.history.com/news/1889-russian-flu-pandemic-in-america>. İletişim. 10 Mayıs 2020.

Halk karantinaya karşıydı. Edinburg'taki izolasyon hastanesine pandemi boyunca tek bir hasta yatırılabilmişti. Bu pandemide morbidite yüksek olmuş, Londra'nın dörtte biri, Roma'nın yarısı hastalığa yakalanmış, grip yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin herkesi vurmuştu. Çoğu ülkede salgın birkaç hafta veya birkaç ay sonra sönümlendi fakat birkaç yıl boyunca alevlenmeler yaşandı. Bu tekrarlar daha az insanı enfekte etti ama ilk salgından daha öldürücüydü. Önceki salgında bağışıklık kazananları etkilemediği ve virüsün hafif bir mutasyon geçirerek yeni dalgalara neden olduğu düşünülmektedir.

1895 Yılında; Almanya, Avusturya Macaristan, Fransa, Rusya, İtalya ve İngiltere'de influenza epidemileri vardı. Londra'da şiddetle seyretmiş, haftalık mortalite 473'e ulaşmıştı. Bu sayı 1893 salgınının en şiddetli haftasındaki mortalitenin üç katıydı. Ölenler ihtiyarlardı.¹⁶

Bu pandemiden sağ kurtulanlarda; depresyon, nevrasteni ve tükenmişlik sendromu gibi psikolojik rahatsızlıklar görüldü. Scotland's Royal Edinburg Hastanesi'ne melankoli teşhisiyle 140 kişi yatırılmıştı. Pandemi ekonomiyi de vurmuş, ölümler nedeniyle insan sayısı azaldığı için üretim düşmüş, kamu hizmetleri ve taşımacılıkta önemli aksamalar ortaya çıkmıştı.¹⁷

1889-1892 Pandemisi bakteriyolojinin parlak yıllarına denk geldiği için birçok ülkede ölüm istatistikleri tutulmuş, gribin epidemiyolojisi, patolojisi ve etiyolojisi hakkında araştırmalar yapılmıştır. Bu pandemiye maruz kalan ülkelerde günlük gazeteler, hastalığın semptomları ve sonuçları hakkında bilgi vererek halkı aydınlatmıştır. Pandemi Pasteur'ün mikrop teorisini açıklamasından yıllar sonra çıkmış olmasına rağmen, kimi bilim insanları hastalığın miazmadan kaynaklandığını ispat etmeye çalışmıştır.¹⁸ Bazı askeri hekimler ile denizci cerrahlar influenzanın tropikal dang humması (dengue fever) olduğuna dair

16 "İstihbarat", *Vekayi-i Tibbiye*, Sene.16, no. 4, 15 Nisan 1311 [27 Nisan 1895], 3069.

17 Alfred W. Crosby: "Influenza", *The Cambridge World History of Human Diseases*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 808-809. ; Carole Reeves: "Influenza Pandemic, 1889-1890", *Encyclopedia of Pestilence, Pandemics, and Plagues*. Vol 1, A-M. Ed. Joseph P. Byrne. Greenwood Press, USA 2008, 309-313.

18 Bogumila Kempinska-Miroslawska and Agnieszka Woyniak-Kosek: *agm*.

makaleler yayınlamışlardır.¹⁹ Çünkü influenza semptomları dang humması semptomlarına benziyordu. Robert Koch'un kayınbiraderi Richard Pfeiffer (1858-1959), influenza hastalarının balgamlarından bilinmeyen bir bakteri izole etti ve buna, “*influenza basili*” adını verdi. Daha sonra yapılan çalışmalarla bu bakterinin, başta pnömoni ve menenjit olmak üzere, birçok enfeksiyona neden olduğu ve her zaman influenzaya neden olmadığı anlaşıldı. Bu basil günümüzde, “*B. Hemophilus influenza*” adıyla anılmaktadır.²⁰ İnfluenza A virüsü izole edilinceye kadar, hastalığın etkeni tartışılacak ve meçhul kalacaktı (1933).

1995 Yılında bir koronavirüsün (SARS-CoV) neden olduğu SARS salgını sonrasında biyologlar, insanları ve hayvanları enfekte eden virüsleri karşılaştırmak amacıyla modern gen sıralama yöntemlerini kullandılar. Genetik bakış açısıyla yapılan bu çalışmalar, 1889-1892 pandemisinin kökeni hakkında farklı bir hipoteze yol açtı. Araştırmacılar, küçük genetik farklılıkları açıklayan mutasyon oranının hesaplarına dayanarak, ortak ataların ne kadar süre önce var olabildiğini tahmin ettiler. SARS-CoV adlı koronavirüsün en eski ortak atalarının 1890 civarında var olduğunu buldular. Bu araştırmalara dayanarak, Covid-19 (SARS-CoV-2) pandemisinin, 1889 pandemisine neden olan bir koronavirüsten kaynaklandığı ileri sürüldü.²¹

OSMANLI COĞRAFYASINDA İNFLUENZA

Grip salgınlarının Osmanlı coğrafyasında nasıl seyrettiğine dair başlıca kaynak, vilayetler ve kasabalarla Payitaht İstanbul'daki yetkili merciler arasındaki yazışmalardır. “*Influenza*” adıyla anılan grip ile ilgili resmi yazışmalar Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde

19 Carole Reeves: *agm*.

20 H. Braun: “Grip etiyojisi hakkında”, *Yedinci Türk Tıp Kurultayı. Rapor I. Grip*. İstanbul Kader Basımevi, Ankara 1938, 3-5. ; Ekrem Şerif Egeli: *agm*, 5.

21 Mark Buchanan: “Our Coronavirus Predicament Isn't All That New”, <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-05-15/coronavirus-of-today-eerily-similar-to-1889-russian-flu-pandemic>. Erişim. 19 Mayıs 2020.

bulunmaktadır. Bu arşivde 1885 yılından sonraki belgeler yer almaktadır. Daha önceki yıllarda çıkmış salgınlarla ilgili belge tespit edilememiştir.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) belgelerde; önceleri “*nezle-i müstevliye*” adı verilen hastalık daha sonra, “İnfluença/İnfluenza, İspanyol nezlesi, İspanyol hastalığı” adlarıyla anılmıştır.

Yabancı kaynaklarda Osmanlı coğrafyasındaki influenza salgınlarına ait ilk bilgi, 1782 sonbaharında Osmanlı Devleti'nde yaygın olduğudur.²² Bundan çok sonra Mart 1833'te İstanbul'da çıkan influenza epidemisinin İstanbul'dan İzmir, Suriye, İran ile Mısır'da Kahire ve İskenderiye'ye geçtiği belirtilmiştir.²³ Ocak 1843'te İstanbul'da çıkan influenza salgını çok kişiyi etkisi altına almakla beraber hafif seyretmiş, beslenmeye dikkat edilmesi tavsiye edilmiştir.²⁴ Kimi kaynaklar 1847-1848 pandemisinin merkez üslerinden birinin Osmanlı Devleti olduğunu, Payitaht İstanbul'un Ağustos 1847'de grip salgınına uğradığını ve Ekim 1848'de İstanbul'dan İskenderiye ve Malta'ya geçtiğini ileri sürmüştür.²⁵

1868 Yılında İstanbul'da çıkan influenza salgını, Sıhhiye Meclisi/Karantina İdaresi'nde Fransız delegesi olarak bulunan Dr. Mahé tarafından incelenmişse de hazırladığı raporu kendi ülkesine gönderdiği için içeriği bilinmemektedir.²⁶

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki araştırmalarımız sonunda tespit edebildiğimiz influenza bildirimlerine bakarsak, vilayetlerden ilk salgın haberinin Bingazi'den geldiğini görürüz. 22 Haziran 1885 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafla, halk arasında bir hastalık dolaştığı, yapılan inceleme sonunda bu hastalığın

22 “European Influenza Pandemic of 1781-82”, *Encyclopedia of Plague and Pestilence. From Ancient Times to the Present*. Ed. George Childs Kohn. Third Edition, New York 2008, 113.

23 “European Influenza Pandemic of 1833”, “Persian Influenza Epidemic of 1833”, *Encyclopedia of Plague and Pestilence. From Ancient Times to the Present*. Ed. George Childs Kohn. Third Edition, New York 2008, 114, 298.

24 *Journal de Constantinople et des Interêts Orientaux*, 11 Janvier 1843, 2-3.

25 “European Influenza Pandemic of 1847-48”, *Encyclopedia of Plague and Pestilence. From Ancient Times to the Present*. Ed. George Childs Kohn. Third Edition, New York 2008, 114-115.

26 Tevfik Sağlam: “İnfluenza üzerine birkaç söz”, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*, Yıl 11, no. 7 (1945), ayrı baskı.

grip olduğunun anlaşıldığı ve 13 kişiyi hasta ettiği bildirilmiştir. Dahiliye Nezareti bu telgrafi, 22 Haziran 1885 günü Sıhhiye Nezareti/Karantina İdaresi'ne göndermiştir.²⁷

1889-1892 İnfluenza Pandemisi

1889-1892 İnfluenza pandemisi 1889 sonlarında İstanbul'a ulaşmış,²⁸ Osmanlı coğrafyasında dalgalanmalarla iki yıl sürmüştür. İnfluenza Ocak 1890'da Üsküdar mahallelerindeki çocuklarda yaygındı.²⁹ İlk görüldüğünde adi nezle zannedildiği için kayıtsız kalınmış, fakat şiddetlenip yol açtığı zatürre pek çok ölüme neden olunca İstanbul'daki bütün okullar geçici olarak kapatılmıştı.³⁰ Beşiktaş Sahilsaray'ında (Dolmabahçe Sarayı), sekiz hizmetli influenzaya yakalanmış, II. Abdülhamid'in emriyle, yapılan inceleme sonunda; mutfakın temiz, düzenli, ve sağlık şartlarına uygun olduğu anlaşılmış, hastalanan sekiz hizmetli derhal Gümüşsuyu Asker Hastanesi'ne gönderilmişti.³¹ Payitahtta influenza ile birlikte kızıl, kuşpalazı da yaygındı. Padişahın emriyle, tabipleri bulunan 6. Belediye (Beyoğlu) ve 4. Belediye (Samatya) Daireleri dışında kalan sekiz belediye dairesine, 1000 kuruş maaşları ilgili belediye dairelerinden ödenmek üzere, sekiz geçici tabip tayin edilmişti.³²

Polonya-Poznan'da yayınlanan *Kurier Poznanski* gazetesi, 7 Aralık 1889'da; influenzanın İstanbul'da ortaya çıktığını, oradan St. Petersburg'a taşınmasına rağmen iki başkent arasındaki tüm alana yayılmamış olmasının şaşırtıcı olduğunu ve İstanbul'da yaşayanların yarısının gripten etkilendiğine inanıldığını yazmıştı.³³ Nitekim

27 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi-BOA. DH. MKT. 1347/38, 09 Ramazan 1302 (22 Haziran 1885).

28 "Asiatic Influenza Pandemic of 1889-90", *Encyclopedia of Plague and Pestilence. From Ancient Times to the Present*. Ed. George Childs Kohn. Third Edition, New York 2008, 21

29 *Tercüman-ı Hakikat*, 3476, 9 Kânunısanı [Ocak] 1889.

30 Tevfik Sağlam: *agm.*; Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nâfi: *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı. XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*. Haz. T. Kayaoğlu. Ankara 1954, 240.

31 BOA. Y.PRK.SGE, 3/55, 09 Cemaziyelevvel 1307 [10 Ocak 1890].

32 BOA. İ.DH. 1167/91242, H. 26 Cemaziyelevvel 1307 [18 Ocak 1890].

33 Bogumila Kempinska-Mirosławska and Agnieszka Woyniak-Kosek: *agm.*

Osmanlı coğrafyasının dört bir tarafından Babilî'ye gelen haberler, 1889 pandemisinin kısa sürede her tarafa yayıldığını göstermektedir. Dördüncü Ordu³⁴ Müşiri Serasker Ali Saip Paşa, 15 Ocak 1890 tarihinde bölgedeki askeri ve sivil dairelerde ve halk arasında influenzanın yaygın olduğunu, yakalananların sekiz-on gün içinde iyileştiğini bildirmişti.³⁵ Üç gün sonra Gelibolu'da çıkan influenza salgını nedeniyle okullar tatil edilmiş ve II. Abdülhamid İstanbul'dan hekimler gönderilmesini emretmişti.³⁶ Babasının ve annesinin tüberkülozdan eriyip gitmesine tanık olan II. Abdülhamid, bulaşıcı hastalıklara karşı son derece hassastı, influenzayı yakından takip etmekteydi. Vilayetlerden, kazalardan, sancaklardan bildirilen hastalık haberlerini dikkatle izliyordu. Ocak 1890 sonlarından itibaren çeşitli yerleşim birimlerinden peş peşe influenza haberleri gelmeye başlamıştı. Konya, Hüdavendigar (Bursa) ve İşkodra vilayetlerinden gelen telgraflarda influenzanın hafif ve zararsız olarak seyrettiği, Ertuğrul (Bilecik) Sancağında ihtiyaten sıbyan mekteplerinin tatil edildiği bildirilmişti. Bütün telgraflar Sadrazam Kamil Paşa tarafından Padişah II. Abdülhamid'e arz edilmişti.³⁷

34 Dördüncü Ordu bu tarihte; Erzincan, Trabzon, Diyarbakır, Sivas'ta konuşlanmıştı.

35 BOA. Y.PRK.ASK. 231/61, 23 Cemaziyelevvel 1307 [15 Ocak 1890].

36 BOA. İ.DH.1165/91112, 26 Cemaziyelevvel 1307 [18 Ocak 1890].

37 BOA. Y.A.HUS. 233/17, 08 Cemaziyelâhır 1307 [30 Ocak 1890].

[illegible]

Konya Vilayeti Valisi Süruri Beyden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen, 27 Ocak 1890 (15 Kânûnısanı 1305) tarihli telgraf: “On gündür influenza hastalığı denilen keyifsizliğin dahil-i vilayette girmediği diyar kalmamış ise de dûçar olanlar nihayet beş gün zarfında kesb-i âfiyet ediyorlar hamd olsun bu hastalıktan vefeyat olmadığı ma'rûzdur”. BOA. Y.A.HUS. 233/17-5.

İzmir’de Fille de la Charité’ye³⁸ ait bir dispanserde hastabakıcılık yapmakta olan Sör Mairet, Fransa’ya göndermiş olduğu mektupta İzmir’deki influenza salgınının etkilerini anlatmıştır.

38 St. Vincent de Paul ve St. Louise de Marillac tarafından 1633 yılında kurulan uluslararası yardım topluluğu. Genç kızların yemin ederek iffet ve itaatle kendilerini hastalar ve yoksulların bakımına adanmış rahibeler teşkilatı. Mary Elizabeth O'Brien: *Spirituality in Nursing. Standing on Holy Ground*. 3rd ed., Jones&Bartlett Publishers, 2008, 37-41.

“Bu hastalık 1889 yılının Temmuz ayında Yahudi mahallesinden başlayıp hızla Frenk mahallesine yayıldı ve evimize ulaştı. Aniden kendimi genel olarak kötü hissetmeye başladım, ardından şiddetli bir hummaya tutuldum; ertesi gün evdeki rahibelerden biri ve onun peşinden birkaç yetim kız da aynı şeyleri hissetmeye başladı. Aynı zamanda, dispanser dışarıdan gelen hastalarla dolup taşmaya başladı. Sabah saat altıdan itibaren kapımıza her milletten yoksullar gelmişti: Rumlar, İsraililer, Türkler, Araplar hepsi ateşle yanıyor, bacakları sendeleyerek “Neyim olduğunu bilmiyorum, ne yürüyebiliyorum ne de yemek yiyebiliyorum; başım dönüyor, midem bulanıyor, eklemlerimde ağrı var” şikayetlerini tekrarlıyorlar ve kalabalık yüzünden yeterince hızlı hizmet alamadıklarından bayılıp yerde bilinçsiz yatıyorlardı. Koridorda, kapının yanında yatan birkaçı, bir adım daha atacak güçleri olmadığı için sıralarını bekliyorlardı. Eczanemizin kaynakları çok mütevazı olduğundan, herkesi rahatlatmak kolay olmuyordu. Bu yoksul insanları hoşnut etmek ve onları olabildiğince rahatlatmaya çalışmak amacıyla her zaman olduğu gibi: bazı hijyen tavsiyeleriyle beraber bir doz magnezyum sülfat, terleme için bir doz okaliptüs tentürü ile iyi bir kinin dekoksyonu veriliyordu. Böylelikle bu zavallı hastalar bize binlerce nimetler dileyerek ayrılıyorlardı. Verdiğimiz ilaçlarla kendilerini daha iyi hissedenlerin çoğu birkaç gün sonra gelip ailelerindeki hastalar için ilaç istiyorlardı. Daha sonra influenza bizi bir tür istila gibi vurdu: tüm yetim kızlarımız birbiri ardına hastalandı, 14 hemşirenin üçü ikinci ayaktaydı. Bir anda hemşireden hastaya dönüşüyor, iyileşmeye başlayanlar tekrar beyaz önlüğü giyiyorlardı. Yüce Tanrı sayesinde bizim açımızdan influenzanın anısından başka şey kalmadı. Ne var ki yoksullar için aynı şey geçerli değil, hastalık hala yaygın ve aşırı ölçüde sefalet mevcut. Aile babası incir hasadı yapamadı, dolayısıyla kış için birikim yapamadı, hastalık ve sefaletten dolayı ıssızlaşan aileler oldu.”³⁹

39 “Asie Mineur. Lettre de Soeur Mairat, fille de la Charité, sur les effets pernicioeux de la fièvre (influenza) à Smyrne”, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9791990t/f426.texteImage>. Bu yayından haberdar esen Aybala Yentürke ve Fransızca çevirisini yapan Dr. Ceren İlkan Rasimoğlu'na teşekkür ederim.

Erzurum vilayetinin; Erzurum, Beyazıt ve Erzincan kazalarında influenzanın hüküm sürmekte olduğu ve fakat zararlı olmadığı bildirilmişti.⁴⁰ Şubat 1890'da Kastamonu'da görülen influenza özellikle okula giden çocuklar arasında çok yaygın olduğu için bütün okullar, 13 Ocak 1890 tarihinden itibaren 15 gün tatil edilmişti.⁴¹ Adana merkezinde ve İçel Sancağı ile Kozan'ın merkezi olan Sis kasabasında influenza hastalığı hüküm sürmekteyse de vahim bir durum olmadığı bildirilmişti.⁴² Mart ayında Ankara vilayetinde, influenzaya karşı alınan temizlik ve korunma tedbirleri sayesinde, hastalık tamamen ortadan kalkmıştı.⁴³ Beyrut vilayetinde, Şubat 1890'da başlamış olan influenza salgını bahar aylarında devam etmekteydi.⁴⁴

Bu arada Korfu Başşehbenderi (Başkonsolosu), Hariciye Nezareti'ne bir telgraf çekerek Korfu'dan İzmir'e müteveccihen yola çıkmış olan Alman donanması gemilerinde influenza hastalığının hüküm sürmekte olduğunu bildirmişti.⁴⁵

30

1890 başlarında influenza vilayetlerde hafif olarak seyrederken aynı senenin ilkbaharında pek çok İstanbullu infuenzadan ölmüştü. O zaman "*paçavra hastalığı*" adı verilen bu salgında, halk evlerine kapanıp yatmıştı. Salgın sırasında; hapishaneler, deniz fenerleri memurları, şehirlere uzak dağlık köylerde yaşayanlarda ve tecrit edilen mahallelerde hastalık görülmemiştir.

Bir süre Osmanlı coğrafyasından influenza haberi gelmezken, 1889 pandemisinin üçüncü dalgası, Şubat 1892'de Debre'de ortaya çıktı. Debre'den salgının şiddetle hüküm sürmekte olduğu haberi gelince, Dahiliye Nezareti, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'nden (İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı) gereken tedbirlerin alınmasını istedi.⁴⁶ Bu sırada Erzurum'da hüküm sürmekte olan şiddetli influenza salgınında,

40 BOA. DH.MKT.1692/65, 3 Cemaziyelâhır 1307 [25 Ocak 1890].

41 BOA. DH.MKT. 1696/70, 17 Cemaziyelâhır 1307 [8 Şubat 1890].

42 BOA. DH.MKT.1701/97, 02 Receb 1307 [22 Şubat 1890].

43 BOA. Y.PRK. UM. 16/3, H. 19 Cemaziyelâhır 1307 [8 Mart 1890].

44 BOA. DH.MKT.1725/41, 04 Şevval 1307 [24 Mayıs 1890].

45 BOA. Y.A.HUS. 232/58, 25 Cemaziyelevvel 1307 [27 Ocak 1890].

46 BOA. DH.MKT.1917/117, 02 Receb 1309 [1 Şubat 1892].

belediye tabibinin tavsiyesi üzerine şehirdeki, İslâm ve Hıristiyanlara ait bütün sıbyan mektepleriyle ilkokullar kapatılmıştı.⁴⁷ Aynı senenin sonbaharında Trablusgarp ve çevresinde ortaya çıkan salgında ölen olmamış fakat kuşpalazının (difteri) ölümlere yol açtığı haber alınmıştı. Bunun üzerine derhal Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile iletişime geçilmişti. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, influenza salgın yapan bir hastalık olduğundan bu hastalığa tutulanların derhal tabibe müracaat etmesi, kuşpalazı (difteri) hastalarının tecrit edilmesi, vefat edenlerin elbiseleri yakıldıktan sonra evlerin dezenfekte edilmesi ve hekim olmayan yerlere tabip gönderilmesi gerektiğini bildirmişti.⁴⁸

Ertesi sene İzmit sancağı Kandıra kazası Karasu nahiyesine bağlı köylerde başlayan influenza salgınına, kızıl ve kızamık salgınları da eşlik edince ölenler olmuştu. Bu hastalıklara yakalananların tecrit edilmesi, hastaların yatak takımlarının kaynatılarak yıkanması ve okulların geçici olarak tatil edilmesi emredilmiş ve Kandıra'ya Adapazarı'ndan bir hekim gönderilmişti. Giden hekimin verdiği rapora göre; nezle-i müstevliye/influenza ve kızıl hastalığından Lahne köyünde sekiz çocuk ve iki büyük olmak üzere 10 ölüm ve 10 hasta ile Bolazar köyünde kızamık hastalığından 11 ölüm olmuştu, 30 hasta vardı, Milad köyünde vefat eden olmamıştı. Bunun üzerine gerekli tedbirleri almak ve hastaları tedavi etmek üzere Kandıra'ya İzmit ve Adapazarı'ndan tabipler gönderildi.⁴⁹

Vilayetlerde bunlar olurken, Ağustos 1893'te Payitahtta başlayan kolera salgını bütün dikkatlerin İstanbul'a yönelmesine neden olmuştu.⁵⁰ Şehirde kolera salgınıyla uğraşıldığı sırada bir de influenza salgınının çıkması yönetimi ve halkı zora sokmuştu. İki hastalık da etkin bir mücadele sonucunda kontrol altına alınmıştı. Fakat çok

47 BOA. MF. İBT. 28/101, 29 Receb 1309 [28 Şubat 1892].

48 BOA. DH.MKT. 2020/20, 23 Rebiülevvel 1310 [15 Ekim 1892].

49 BOA. DH.MKT.2057/56, 13 Şaban 1310 [2 Mart 1893]. ; DH. MKT. 8/88, 18 Ramazan 1310 [5 Nisan 1893].

50 Nuran Yıldırım-Hakan Ertin: "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, C. 25, Sayı. Supplement 1 (20 Mart 2020), 85-101.

geçmeden Beşiktaş'ta çıkan yeni influenza vakalarını inceleyen İstanbul 4. Daire-i Belediye (Samatya) sertabibi influenzanın diğer semtlere de yayılacağını bildirince, alınacak tedbirleri görüşmek üzere, Şehremaneti Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu toplanmıştı. Komisyon; muhtaç ve âciz koleralılara yapılmakta olan, tabip gönderme-muayene-ilaç bedellerinin belediye tarafından ödenmesi gibi kolaylıkların influenzaya yakalananlara da uygulanmasını kararlaştırmıştı.⁵¹ Kolera ve influenzaya yakalananlar için, II. Abdülhamid'in emriyle Eczahane-i Hümayun'dan (saray eczanesi), kolera için 25.054 kuruş ve influenza için 10.003 kuruş olmak üzere toplam 34.057 kuruş tutarında ilaç kullanılmıştı. Birkaç ay sonra influenza şiddetlenince Eczahane-i Hümayun bütçesi dışardan satın alınan ilaçların bedellerini ödemede yetersiz kalmıştı. Sereczacı (Eczacıbaşı) Yorgaki, influenza salgını geçinceye kadar eczane harcamalarının Hazine-i Hassa-i Şahane'den (Padişahın özel gelirlerinden) ödenmesini arz etmişti.⁵²

32

Şiddetini kaybeden influenza Osmanlı coğrafyasında yerel salgınlar yapmaya devam etmiştir. İngiltere sefirimiz Rüstem Paşa Mart 1895'te influenzaya yakalanmıştı.⁵³ Eylül 1895'te Van'da askere yeni alınmış erler arasında influenza ortaya çıkmış ve bu askerler 15 gün talimden muaf tutulmuştu.⁵⁴ Birkaç sene sonra 1898'de influenza Adana'nın Karsantı nahiyesi ve civarında ortaya çıkmış, Çakır köyünde çok sayıda ölümler olduğunun bildirilmesi üzerine Adana valisi durumu tahkik etmek üzere Çakır köyüne bir sıhhiye müfettişi göndermiş, Dahiliye Nezareti'ne tahkikat sonucunun ayrıca gönderileceğini bildirmişti.⁵⁵

İnfluenza 1903-1904'te İstanbul'un hemen hemen her köşesini istila etmiş durumdaydı fakat insan kaybı yoktu. Oysa bu sırada Avrupa'da ölümlere neden olmakta, özellikle Paris'te dehşetle hüküm sürmekteydi. Bu yüzden bütün bilim merkezleri influenzanın mahiyeti hakkında araştırmalar yapıyordu. Bu salgın nedeniyle, Hamidiye Etfal Hastanesi

51 BOA. Y.A.HUS. 320/87, 27 Şaban 1312 [23 Şubat 1895].

52 BOA. Y.MTV.135/14, 3 Şaban 1313 [19 Ocak 1896].

53 BOA. BEO.582/43584, 6 Ramazan 1312 [3 Mart 1895].

54 BOA. Y.MTV. 127/113, 14 Rebiülevvel 1313 [4 Eylül 1895].

55 BOA. DH.MKT.2135/62, 3 Receb 1316 [30 Kasım 1898].

dahiliye hekimi Fehmi İsmail, influenza hakkında yapılan araştırmaları özetleyip kendi tecrübelerini de ekleyerek influenzanın nasıl bir hastalık olduğunu, etkilerini ve buna karşı neler yapılması gerektiğini anlatan bir makale yayınladı. Hastalık genellikle doğuda başlıyor batıya gidiyor, kuzeyden güneye dönüp dolaşıyor, Avrupa'da bir tur atıp gemilerle okyanusu aşarak Amerika'ya ulaşıyordu.⁵⁶

21 Aralık 1904 günü, Bitlis Valisi Ferid Bey, Dahiliye Nezareti'ne, Muş kasabası ve civarındaki bir iki köyde hem tifo hem de influenzanın şiddetle hüküm sürmekte olduğunu, üstelik çok sayıda ölüme yol açtığını, ayrıca Bitlis'te de tifo gibi bir hastalığın sürmekte olduğunu bildirmişti. Bitlis'te yeteri kadar hekim yoktu. Bitlis Valisi, Van'a gitmek üzere İstanbul'dan bir sıhhi heyetin yola çıkmış olduğunu gazetelerde okumuştı. Bu sıhhi heyetin, Bulanık, Mazgird kazalarına uğramadan Muş'a ve oradan da doğrudan Bitlis'e gelmesinin elzem bulunduğunu ifade edip, heyetin gerekli tedbirleri aldıktan sonra Van'a gitmesine izin verilmesini istemişti. İki hekimden oluşan sıhhi heyet, o günün ulaşım koşullarında ancak beş gün sonra 21 Aralıkta Erzurum'a ulaşmış ve oradan Van'a hareket etmişti. Çaresizlik içindeki Bitlis Valisi ardı ardına çektiği telgraflarla heyetin Muş ve Bitlis üzerinden Van'a gitmesine emir verilmesinde ısrar etmişti. Çünkü Muş'ta, hastalığın ortaya çıktığı 31 Aralık 1904 tarihinden itibaren, şiddetle hüküm süren influenza ahaliden 250 kişinin ve 15 askerin ölümüne neden olmuştu. Bitlis Valisi 17 Ocak 1905 günlü telgrafıyla Dahiliye Nezareti'ne Bitlis'te ölümlerin azaldığını, Van'da görülen vakalardan dolayı Bitlis'e bağlı Tatvan köyüne sıhhiye memurları gönderildiğini bildirmişti. Birkaç gün sonra, 21 Ocak 1905'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Bitlis Valisinin istediği sıhhi heyetin, önce Muş'a ve oradan Bitlis'e giderek gerekli tedbirleri aldıktan sonra Van'a gitmesinde bir sakınca bulunmadığı cevabını vermişti. Zamanın bürokratik koşullarında Bitlis Valisinin Muş ve Bitlis'te influenza salgını ve diğer bulaşıcı hastalıklar için 21 Aralık 1904 günü istediği sıhhi heyet

56 Fehmi İsmail: "İnfluenza-Grip", *Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi*, Dersaadet Matbaa-i Osmaniye Altıncı Seneye Mahsusudur. Sene-i Hicriye 1323, Sene-i Maliye 19 Ağustos 1321[31 Ağustos 1905], 44-48.

için izin bir ay sonra çıkmış, halktan 250 kişi ile 15 asker hayatlarını kaybettikten sonra ölümler azalmıştı. Bu arada Bitlis Valiliği, influenzaya yakalananlar için Tatvan köyüne sıhhiye memurları göndermişti.⁵⁷

Birkaç sene ortalıkta görünmeyen influenza 20 Haziran 1908'de Sivas'ın Hornadil köyünde ortaya çıktı ve iki çocuk, altı erkek ve dokuz kadın olmak üzere 17 kişinin ölümüne neden oldu. Bunun üzerine yöreye iki defa hekim gönderildi.⁵⁸ Çok geçmeden Ocak 1909 sonlarında, İstanbul basınında, Adapazarı'na bağlı Karasu nahiyesi köylerinde meçhul bir hastalığın çıkıp yayıldığı ve bu hastalığa yakalanan 10 kişiden sekizinin vefat ettiğine dair haberler çıkmıştı. Bu haberleri gören II. Abdülhamid, hastalığın araştırılmasını ve alınacak sağlık tedbirlerini belirlemek ve yayılmasını önlemek üzere hekimler gönderilmesini ve hekimlerin hazırlayacakları raporun Sadaret'e iletilmesini emretmişti. Bunun üzerine önce bir tabip ardından; Dr. Feyzi (Feyzullah İzmidî) Paşa, Dr. Rıfat Hüsameddin Paşa ile Edhem ve İsmail Beyler Karasu'ya gönderildi. Tabiplerin verdikleri raporda, hastalığın influenza olduğu ve köylülerin tabip gönderilmesi için olayı abarttıklarını bildirmişti.⁵⁹

34

SON YÜZ SENENİN GRİP PANDEMİLERİ

Son yüz senede dört pandemi ortaya çıkmıştır; İspanyol nezlesi/gribi (1918-1920), Asya gribi (1957-1958), Hong Kong gribi (1968-1969) ve domuz gribi (2009-2010). Her biri etiyolojik ajanlar, epidemiyoloji ve hastalık şiddeti bakımından diğerlerinden farklıydı. En şiddetlisi bütün dünyayı kaplayan İspanyol nezlesidir. Tüm zamanların en korkunç hastalığı kabul edilen İspanyol nezlesinin bütün dünyada 50 milyon insanın ölümüne neden olduğu tahmin edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda askeri birliklerde ve savaşın yarattığı zorlu yaşam koşulları zemininde yayılan İspanyol nezlesi, kimi tarihçilere göre savaşın sona ermesine neden olan etkenlerden biridir. Savaş bitince terhis olan askerler evlerine giderken influenzayı da götürmüş ve halka bulaştırıp

57 BOA. DH.MKT. 918/5-6-8-12-16, 19 Şevval 1322 [27 Aralık 1904].

58 BOA. DH.MKT. 2651/102, 14 Şevval 1326 [9 Kasım 1908].

59 BOA. DH.MKT. 2739/54, 24 Muharrem 1327 [15 Şubat 1909].

geniş alanlara yayılmasına neden olmuşlardır. Bu salgında Avrupa'da ölenlerin sayısının, Birinci Dünya Savaşı'nda ölenlerden altı kat fazla olduğu ileri sürülmektedir.⁶⁰

İSPANYOL NEZLESİ/GRİBİ (A H1N1)

Birinci Dünya Savaşının kaos ortamında askeri kamplarda, başlayan salgın, savaşın getirdiği yoksulluk ve yetersiz beslenmeyle zayıflamış insanlar arasında tutunup yayılmış ve pandemiye dönüşerek savaşan ülkeleri zor durumda bırakmıştı. Savaşa katılan bütün ülkeler orduları hakkında olumsuz kanaat oluşturacağı endişesiyle salgın haberlerine sansür koymuştu. Savaşa katılmayan İspanya'da sansür uygulanmadığı için İspanyol basınında salgın hakkında yazılar yayınlanıyordu. Dünya kamuoyu hastalığı İspanyol medyasından öğrenmişti. *The Times*'de, 25 Haziran 1918'de yayınlanan, “*İspanyol Gribi-Bir Hastadaki Semptomlar*” başlıklı yazının ardından İspanya kralı ile başbakan ve kabine üyelerinin bu hastalığa yakalandığına dair haberlerin etkisiyle, “*İspanyol Hastalığı*” adı kullanılmaya başlandı. İspanyollar şiddetle karşı çıkıp hastalığın ülkelerine Fransa'dan bulaştığını ifade ettilerse de hastalığın, “*İspanyol nezlesi/Morbus ibericus*” adıyla anılmasına engel olamadılar.

60 Edwin D. Kilbourne: “Influenza Pandemics of the 20th Century”, *Emerging Infectious Disease*. Vol 12, nu. 1 (January 2006), 9-14.

Amerikan askerleri influenzaya karşı ağız hijyeni için tuzlu su ile gargara yaparken, 1918

Yayılımı ve yaptığı tahribat nedeniyle “*Büyük Salgın*” adıyla da anılan bu pandemi en küçük yerleşim birimlerine kadar yayılıp üç dalga halinde seyretmiştir: ilk dalga Mart-Ağustos 1918, ikinci dalga Eylül-Aralık 1918, üçüncü dalga ise Ocak-Mayıs 1919 tarihlerinde hüküm sürmüştür. İlk dalga ve üçüncü dalga hafif, ikinci dalga ise şiddetli geçmiştir. Ağır bronkopnömoni vakaları ikinci dalgada görülmüştür. Bir görüşe göre salgın Asya, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde eş zamanlı olarak başlamıştı. Kuzey Amerika’ya Çinli göçmenlerle gelmiş, ilk vaka, 11 Mart 1918 sabahı Amerika Birleşik Devletleri’nin Kansas eyaletindeki Fort Riley kışlasında ortaya çıkmıştı. Öğle saatlerinde 107 asker hastaydı. İki gün içinde hasta sayısı 522’yi bulmuştu. 48 kişinin kaybedildiği bu ilk atakta ölüm nedeni zatürre (pnömoni) olarak kayıtlara geçti. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle eğitim kamplarında bulunan askerler arasında hızla yayıldı ve halka bulaştı.⁶¹ Bir hafta içinde bütün Amerika’yı istila etti.

61 Fred R. Van Hartesveldt: “Influence Pandemic, 1918-1919”, *Encyclopedia of Pestilence*

Eğitimlerini Kansas'ta, grip görülen bölgelerde tamamlayan Amerikan Keşif Kuvvetleri'nden 89. ve 92. tümen, Massachussetts limanından gemilerle Avrupa'ya gönderildi. Fransa'nın en batısındaki Brest'te karaya çıkan Amerikan askerleriyle birlikte İspanyol gribi de Avrupa'ya adım atmış oldu. Orta Avrupa'yı geçtikten sonra Balkanlara, Yunanistan'a ve Orta Doğu'ya yayılarak Hindistan'a kadar uzandı. Haziran ve Temmuz 1918'de İskandinavya'da ortaya çıktı.⁶² Ardından Japonya ve Çin'e geçti. Mayıs ayında Afrika ve Güney Amerika'yı kaplamıştı. Hastalar ilk belirtiler başladıktan sonraki saatler veya günler içinde zatürreden kaybediliyordu. Hastalık ani ölümlere neden oluyordu. O kadar ki alışveriş yapanlar sokaklarda düşüp kalıyor hastaneye ulaşmadan hayatlarını kaybediyorlardı. Tiyatrolar, sinemalar, okullar, eğlence yerleri kapatıldı, toplu taşıma araçları çalıştırılmadı. Maskeler dağıtıldı. En etkili çare izolasyondur. İzolasyon sayesinde enfeksiyonun yayılımında azalma oldu. Fakat kimi yerel yöneticiler izolasyona önem vermedi. Atlanta'da işverenler maddi kayıplara neden olmasını istemediklerinden işçilerin izolasyonuna sıcak bakmadılar. İşçiler toplu taşıma araçlarıyla işlerine gitmek zorunda kaldı. Atlanta'da her yıl Ekim ayında düzenlenen Güneydoğu Fuarı⁶³ şehre gelir getiren önemli bir etkinlikti. Yerel otoriteler ve iş adamları hastalık yüzünden fuarın yapılamayacağından endişe ediyorlar ve eğlence yerlerinin kapatılması, maske takma mecburiyeti gibi önlemler yüzünden fuara katılımın azalmasını istemiyorlardı. Atlanta'da influenzanın yaz dalgası çok hafif geçmişti. Fakat Ekim ayında Fort Gordon kışlasındaki askerlerin neredeyse tamamı enfekte olmuştu. Sivil gruplar askerler için yüz bin maske hazırlamıştı. Üstelik ikinci haftada vaka sayısı 2,941'e yükselmişti. Buna rağmen Atlanta Şehir Sağlık Departmanı, salgın olmadığını ileri sürerek sağlık önlemleri almadı. Fuar Ekim ayında başarıyla düzenlendi, katılım rekoru kırıldı. Ancak Atlantallılar fuardan

Pandemics and Plagues. Ed. Joseph P. Byrne. Greenwood Press, USA 2008, 313-317.

62 Murad Yolun: *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, 81-84.

63 Southeastern Fair, Atlanta Ticaret Odası'nın desteğiyle 1915-1975 yıllarında Atlanta, Georgia'daki Lakewood Park'ta düzenlenmiştir

sonra insanların, ağaçtan düşen yapraklar gibi öldüğünü unutmadılar. Atlanta yetkilileri sorumluluktan kaçmak için grip vakalarının gerçek sayısını bildirmedi.⁶⁴ Philadelphia'da bir günde beş bin kişi ölünce mezar kazıcıları cesetleri bir ayda gömememişti. Anne ve babası İspanyol gribinden ölen “grip yetimleri” sokaklarda kalmıştı.⁶⁵

Pandemi devam ederken bilim insanları, salgının önlenmesi ve ilaç bulmak için çabalar sarf ettiler. Hekimler hastalara izolasyon dışında; istirahat, iyi beslenme ve hijyen kurallarına uymayı önerdiler. İngiltere'de Royal College of Physicians (Kraliyet Hekimler Akademisi), gripi tedavi eden veya önleyen bir ilacın bulunmadığını açıkladı. Grip mücadelede; haşhaş, amonyum, alkol, kâfur, okaliptüs, iyot, katranruhu, terebentin, tarçın gibi droglar ve kimyasal maddeler ile kinin kullanıldı fakat hiç biri işe yaramadı. Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da doktorlar bu salgın ile baş edebilmek için çeşitli kimyasallar tavsiye ettiler.⁶⁶

İnfluenza ve soğuk algınlığına karşı tarçın ve kinin kapsülleri, 1900.

64 Fred R. Van Hartesveldt: *age*, 313-317.

65 Andrew Nikiforuk: *Mahşerin Dördüncü Atlısı* (2.b). Çev. S. Erkanlı. İstanbul 2001, 194-196.

66 Murad Yolun: *adt*, 88-94

Gripten korunmaları için boyunlarına küçük
kâfur kesesi takılmış çocuklar, 1918-1919.

Salgının sürdüğü 46 haftada Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ölümlerin %47'si gripten veya komplikasyonlarından kaynaklanmıştı. Almanya-Frankfurt'ta bir hastanede grip mortalitesi %27.3 olarak kayıtlara geçti. Afrika'dan gelen raporlarda gribin bütün köyleri silip süpürdüğü bildirildi. Alaska'da neredeyse tüm Eskimo toplulukları ölmüştü. Küçük çocuklarda yüksek olan mortalite yaş ilerledikçe azalıyor, 30 yaş civarında zirve yapıyor, yaş ilerledikçe düşüşe geçiyordu. Yaşlılar daha az etkilenmiş grip, üretime katılan 20-40 yaş aralığındaki genç bireyleri öldürmüştü. Sonraları genç bireylerin ölümleri, virüse diğer yaş gruplarından daha şiddetli yanıt vermelerine (sitokin fırtınası) bağlanmıştı. Grip pandemisinin, 14. yüzyıldaki kara veba salgınından bile daha fazla insanı yok ettiği ileri sürülmüştür.⁶⁷ İspanyol gribi başladığı gibi birdenbire ortalıktan yok oldu. Neden yok olduğu, nasıl başladığı hakkında tahminler yapıldıysa da, bir sır olarak kaldı.

67 Fred R. Van Hartesveldt: *age*, 313-317.

1918 PANDEMİSİNDEN SONRA

1918-1957 yılları arasında dünyanın her tarafında, kimi ülkelerde düşük kimilerinde yüksek mortaliteye neden olan grip epidemileri görülmüştür. Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1920-1929 arasındaki dokuz senede altı influenza epidemisi meydana gelmiş ve 250.000 kişinin ölümüne neden olmuştur. 1920 başlarında pek çok insanın ölmesine karşılık, 1928-1929 kışında 50.000 kişi hayatını kaybetmiştir.⁶⁸ Aralık 1928'in son haftasında Amerika'da vaka sayısı 240.000 idi.⁶⁹ Grip epidemileri Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde de yıllarca deniz dalgaları gibi azalıp çoğalarak sürmüştür. Ocak 1949'da Türkiye-Ankara'da görülen grip vakaları soğuk algınlığı zannedilmişken ay sonuna doğru epidemiye dönüşmüş, Şubat ayında pik yapmış üç hafta sonra başladığı gibi aniden sona ermişti. Yüksek morbiditeye nazaran mortalite düşüktü. Virüs akciğerleri ve sinir sistemini tutmaktaydı. Ağır vakalarda günlerce durdurulamayan burun kanamaları, ortakulak iltihapları görülmüştü. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde yapılan araştırmalar sonunda epideminin, influenza A virüsünden kaynaklandığı kanıtlanmıştır.⁷⁰

68 *Sıhhiye Mecmuası*, "Sıhhi ve İctimai Şuûn", Cilt. VIII, Sayı. 52 (Ağustos 1931), 354.

69 *Cumhuriyet*, 29 Kânunuevvel 1928, 2.

70 Sabahattin Payzın, Sadık Okkan: "Ankara'daki İnfluenza Salgınının ve bu Salgın Sırasında Tecrit Edilen Virusun Hususiyetleri", *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, Cilt.9, sayı. 2 (1949), 88-95.

İngiltere'deki grip epidemilerinde kullanılan maskelerden, 1932.

Haziran 1950'de Stokholm civarında başlayan küçük bir grip epidemisi Kasım sonunda Norveç ve İsveç'e yürümüş, Aralık ayında Belçika, Almanya, İrlanda, İngiltere'de görülmüş ve bütün Avrupa'ya yayılmıştı. Gripe yakalanma oranı %25 idi. Serolojik muayeneler sonunda epidemiye neden olan virüsün İnfluenza A olduğu tespit edilmişti. Epidemi İngiltere'de çok şiddetli seyretmiş, büyük şehirlerde haftalık ölüm sayısı 1099'a varmıştı. Ölenlerin %85'i 55 yaş üstüydü. Kasım 1950'de İstanbul'da başlayan grip salgını kısa sürede Türkiye'ye yayılmıştı. Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de ihbarı zorunlu hastalık olmadığından vakalar hakkında sağlıklı bir bilgi bulunmamaktadır. Sivas Sağlık Müdürlüğü şehrin %10-20'sinin gribe yakalandığını açıklamıştı. Refik Saydam Merkez Hıfızısıhha Enstitüsü Virüs Servisi, Sivas Sağlık Müdürlüğünden gönderilen üç vaka ile Ankara'daki vakaların boğaz çalkantı sularından ürettiği virüs kültürlerini kurutarak Londra'daki Dünya Grip Merkezi'ne göndermiş ve DSÖ Cenevre'deki Epidemiyoloji Servisi'ne bilgi vermiştir. Devam

edilen inceleme sonunda virüsün influenza A tipine ait A-prime soyu olduğu tespit edilmişti. Bunun üzerine DSÖ, 2 Şubat 1951’de Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü’nü Dünya Grip Merkezi’ne bağlı uluslararası bölgesel influenza merkezi kabul ettiğini bildirmiştir. Bu epidemi sırasında Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü influenza virüsü tipleri ile aşı çalışmalarına başlamıştır. İlk aşı bu epidemide enstitüde izole edilen virüs ile monovalan olarak hazırlanmıştı. Bu aşı enstitüde çalışan yüzlerce müstahdeme ve aşı istasyonuna başvuranlara tatbik olunmuş, daha sonra sınırlı sayıda Ankara civarındaki bir askeri birliğe de verilmişti.⁷¹

ASYA GRİBİ (A H2N2) PANDEMİSİ

Şubat 1957’de Çin’in Kweichow bölgesinde ortaya çıkan grip hastalığı kısa sürede 500 bin Çinliye bulaştı. Çok geçmeden Moğolistan, Hong Kong ve Singapur’a atladı. Mayıs ortalarında bütün Asya’da hüküm sürmekteydi. Dokuz ay içinde bütün dünyaya yayılmıştı. Washington Walter Reed Askeri Araştırma Merkezi solunum hastalıkları şefi Virolog Dr. Maurice Ralph Hilleman, 17 Nisan 1957 sabahı *New York Times* gazetesinde, Hong Kong’ta tahminen 250.000 kişinin gribe yakalandığı haberini okur okumaz Japonya-Zamadaki Amerikan ordusu laboratuvarına telgraf çekti ve Hong Kong’ta neler olup bittiğinin araştırılmasını istedi. Bir görevlinin gönderdiği gribe yakalanan Amerikan donanması askerlerinden aldığı tükürük örneğini inceleyen Hilleman virüsü izole etti ve hemaglutinin ve nöraminidaz proteinlerinin daha önce incelediği virüslerden farklı yeni bir virüs olduğunu gördü. Bilinen grip virüslerine benzemeyen bu yeni virüse “*Asya gribi*” adı verildi. Hilleman, yetkililere grip salgınının Eylül ayında Amerika Birleşik Devletleri’ne geleceğini söylediye de yetkilileri inandıramadı. Bunun üzerine Amerika’da grip aşısı üreten altı merkeze izole ettiği grip virüsü örneklerini gönderdi. İlk grip aşıları Haziran ayında üretildi, Temmuzda aşılama başlandı. Üç ay boyunca

71 Zühdi Berke: *agm*, 146-159, 196.

40 milyon doz aşı kullanıldı. Grip pandemisi, Hillman'ın tahmin ettiği gibi Eylül ayı başında Amerika Birleşik Devletleri'ni vurdu. O kadar hızlı yayıldı ki, sağlık yetkilileri yayılmasını durdurma ve yavaşlatma çabalarının boşuna olduğunu anladı. Bu nedenle bireyleri ve grupları karantinaya almaya teşebbüs etmedi. Bulaşmayı azaltmak amacıyla konferanslar, kilise toplantıları, spor etkinliklerini erteleme ya da iptal etme yoluna gitmedi, seyahatleri kısıtlamadı. Hastalara tıbbi bakım sağlamaya, toplum ve sağlık hizmetlerini sürdürmeye önem verdi. Çok sayıda hasta; kliniklere, doktor muayenahanelerine ve acil servislere yönlendirildi, hastalardan nispeten küçük bir yüzdenin hastaneye yatması gerekti. Okul devamsızlığı yüksekti. Ancak öğrenci veya öğretmen sayısı kapatmayı gerektirecek sayılara düşmedikçe okullar kapatılmadı. Salgına yakalananların çoğu üç beş gün içinde faaliyetlerine dönmekteydi. Önemli sayıda sağlık çalışanı gribe yakalanmış olsa da hastaneler hasta yüküyle başa çıkabilecek şekilde ayarlanmıştı. Temel hizmetlerde ve üretimde kesinti olmadı. Grip, üç ay tüm ülkeyi kasıp kavurduktan sonra sonbaharda ortadan kayboldu. Salgın 68.800 ölüme neden oldu. Hillemann aşı üretimine öncülük etmeseydi ölenlerin sayısı çok daha fazla olacaktı. Bu aşılama faaliyetinin diğer bir sonucu da grip salgınlarında kitlesel aşılamanın etkisinin ve öneminin anlaşılmasını sağlamasıydı. Küresel yayılımı 10-11 ay süren ve dünyada tahminen bir milyondan fazla ölümlle sonuçlanan bu küresel salgına neden olan virüsün kuşlarla bağlantılı olduğu anlaşılmıştır.⁷²

72 Yunus Gürbüz: "Modern Aşı Çağının Babası Maurice Ralph Hilleman Anısına", *Viral Hepatit Dergisi*, Cilt 12, sayı.3 (2007), 142-143. ; D.A. Henderson, B. Cortney, T. V. Inglesby, E. Toner, J. B. Nuzzo: "Public Health and Medical Responses to the 1957-58 Influenza Pandemic", http://www.upmc-biosecurity.org/website/resources/publications/2009/2009-08-05-public_health_medical_responses_1957.html. Erişim. 16 Haziran 2020. ; J. Cavanaugh Simpson, "The Man Who Beat the 1957 Flu Pandemic", *Scientific American*, 19 Nisan 2020. <https://blogs.scientificamerican.com/observations/the-man-who-beat-the-1957-flu-pandemic/> . Erişim 29 Nisan 2020.

1957 Asya gribi pandemisinde Danimarka-Kopenhag'daki geçici hastanede yatan hastalar

Asya gribi pandemisi Temmuz 1957 sonlarına doğru Doğu ve Güneydoğu illerimizde ortaya çıkmış, Ağustosun ilk haftasında Ankara'da ikinci haftasından itibaren bütün Türkiye'ye yayılmıştı. Eylül ayında okullar açılınca öğrencilerin %25-30'u gribe yakalanmış, okullar kapatılmıştı. Sağlık Bakanlığı, teşkilatından vaka ve ölüm sayılarının Ankara'ya bildirilmesini istemiş, Ağustos 1957-Mayıs 1958 arasında 375.781 vaka bildirilmişti. Mevcut vakaların üçte birinin haber verildiğini dikkate alan Sağlık Bakanlığı, gerçek vakaların bunun iki katı olduğu düşüncesiyle yapılan hesaba göre halkta 1.127.343, askeri birliklerde 31.356 olmak üzere toplam 1.158.690 vaka olduğunu ilân etmişti. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü, klorhidrat de kininin Asya gribi virüsü suşu üzerindeki etkisini araştırmış ve öldürücü etkisi olduğunu belirlemişti. Bu tecrübelerle dayanılarak daha etkili maddeler bulununcaya kadar influenza epidemilerinde

tedavi maksadıyla, gerektiğinde profilaktik olarak klorhidrat de kinin kullanılabileceğini açıklamıştı.⁷³

HONG KONG GRİBİ (A H3N2) PANDEMİSİ

13 Temmuz 1968'de Çin-Hong Kong'daki devlet kliniklerinde influenza benzeri hastaların sayısında ani bir artış görüldü. Hong Kong Üniversitesi Ulusal Grip Merkezi, 17 Temmuz'da yeni grip A (H3N2) virüsünü izole etti ve derhal Londra'daki Dünya Grip Merkezine gönderdi. Virüs suşunun çağdaş influenza virüslerinin farklı bir antijenik varyantı olduğu doğrulandı. Hong Kong'da bir iki hafta içinde 600 bin kişi enfekte olmuştu. Ağustos ayında Singapur, Taiwan, Malezya ve Vietnam'a sıçrayan salgın Eylül ayında bir koldan

Tayland, Hindistan ve Avustralya'ya, bir koldan da Madras, Bombay ve İran üzerinden İngiltere ile Kuzey ve Güney Amerika'ya ulaşmış, birkaç ay içinde Rusya ve Asya'yı kaplamıştı. Pandemi sırasında tahminen 160 milyon kişinin hava yolculuğu yapması virüsün hızla yayılıp bulaşmasını kolaylaştırdı. Bu sırada Vietnam savaşı devam etmekteydi. 2 Eylül'de, Vietnam'dan San Diego-California'ya yeni dönen bir denizciden ilk Amerika Birleşik Devletleri izolatu üretildi. Ardından Asya'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne gelen gezginlerde influenza A (H3N2) virüsü tespit edildi. California'da başlayan epidemi kısa sürede bütün eyaletlere yayıldı. Üniversiteler kapandı, çalışma hayatı ve endüstri yavaşladı. Aralık 1968'de, aya gitmeye hazırlanan Apollo 8 astronotları pandemik gripten korunmaları için aşılandı. Amerika Birleşik Devletleri'nde salgın tahminen 100.000 ölümle sonuçlandı. Tedavi masrafları ve üretkenlik kaybı nedeniyle milyarlarca dolar zarar oluştu. 1969-1970 yıllarında Amerika Birleşik Devletleri'nde daha az şiddetli ikinci bir epidemi dalgası meydana geldi. 1968 Pandemisine neden olan (H3N2) virüsü, A virüsünden iki gen ve 1957 pandemisine neden olan A (H2N2) virüsünden altı gen içermekteydi.

73 Zühdi Berke, Azmi Arı, Elhan Özlüarda: "Teneffüs Sistemi Virus Hastalıkları Bu Konudaki Yenilikler ve Araştırmalarımız", *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, Cilt. 18, sayı.2-3 (1958), 193-196.

1969'un Mayıs-Haziran aylarında Güney yarım küreyi kaplayan Hong Kong gribi salgınları Avrupa'da Nisan 1969 sonuna kadar azalarak devam etti, Mayısta söndü. Ancak DSÖ Kasım ayında yayınladığı genelgeyle İspanya'da geniş salgınlar olduğunu bildirdi. Virüs İspanya'dan Fransa'ya oradan gemilerle İngiltere'ye ve diğer Avrupa ülkelerine geçerek pandemiye dönüştü. Buna karşın önceki epidemide, İngiltere ve Türkiye gibi hafif seyreden ülkelerde geniş bir epidemi halini aldı.⁷⁴

DSÖ Virüsün kuşlardan insanlara geçtiğini açıkladıysa da kuş ve insan virüsleri arasındaki genetik değişimin zamanı aydınlatılamadı. İn vitro çalışmalarda hastalığa yakalanmamış 70 yaş üstü hastaların kanlarında Hong Kong gribine karşı antikorlar bulundu. Antikor bulunanların 1900'lerde influenzaya maruz kalmış oldukları kanısına varıldı. Daha çok 65 yaş üstünü etkilemiş olan bu salgın virüs aşısı bulunup uygulanmış olmasına rağmen bir milyon ölümle son bulmuştur.⁷⁵

Hong Kong gribinin; İspanya, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Polonya'daki uzantıları, Balkan ülkelerinden Aralık 1969 ortalarında Türkiye'ye gelip, Trakya ve Marmara bölgesinden diğer şehirlere yayılmış, özellikle bu bölgeden askere alınan acemi erlerle ordunun çeşitli birimlerine bulaşmıştır.⁷⁶ 1970'te Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Muhafız Birliklerinde ve 1971'de Sivas Garnizonundaki acemi erler arasında 1.363 vaka gözlemlenmiştir. Kasım 1972'de Ankara Garnizonundaki acemi erler arasında görülmüştür. Kasım 1972'de vakaların artması üzerine 23 şehre gönderilen anketlere alınan cevaplardan, genellikle okul çağındaki çocuklarla genç yetişkinleri etkilediği anlaşılmıştır. Okul, işyeri devamsızlığı %20, komplikasyon ortalaması %2.3 olarak tespit edilmiştir. Salgın 1972 Aralık başından itibaren hafifleyip aynı ayın sonunda bitmiştir. Gülhane Askeri Tıp

74 Elhan Özlüarda: "1969-70 İnfluenza Epidemisi ve Laboratuvar bulgularımız", *Türk Higiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, Cilt. 30, sayı.2 (1970), 110-119. ; Barbara J. Jester, Timothy M. Uyeki, Daniel B. Jernigan: "Fifty Years of Influenza A(H3N2) Following the Pandemic of 1968", A Publication of the American Public Health Association. Published online 2020 May. <https://ajph.aphapublications.org/doi/full/10.2105/AJPH.2019.305557>.

75 Bruno Lina: *agm*.

76 Fethi Tezok, Edip Gümrükçü, Mehmet Sağlam: "1971 Hong-Kong Gribinin Memleketimizdeki Özellikleri", *Mikrobiyoloji Bülteni*, Cilt. 6, sayı.1 (Ocak 1972), 91-113.

Akademisi hocalarının Kasım ayında askeri birliklerdeki vakalardan izole ettikleri üç virüs Refik Saydam Merkez Hıfız Sıhha Enstitüsü DSÖ Türkiye Ulusal İnfluenza Merkezi'nin laboratuvarında yapılan virolojik ve serolojik çalışmalarla Şubat 1969'da influenza A2 olarak tespit edilmiştir. Serolojik testler halkımızda Hong Kong gribi etkenine karşı yeteri kadar antikor bulunmadığını ve önceki suşlarla hazırlanmış aşılardan koruyucu olmadığını göstermiştir. Daha sonra İngiltere'den getirtilen orijinal Hong Kong virüsü ile hazırlanan aşılardan laboratuvar personeli aşılanmış ve bu aşının homolog antikorlar ürettiği gösterilmiştir.⁷⁷

DOMUZ GRİBİ (A H1N1) PANDEMİSİ

Mart 2009'da Meksika'da bir domuz çiftliğindeki domuzlardan insana geçen grip, kısa süre içerisinde Meksika'nın diğer bölgelerini ve Nisan 2009'da Amerika Birleşik Devletleri'ni kapladı. Ardından kıtalar arası yayılım göstererek tüm ülkeleri etkilemeye başladı. 15 ve 17 Nisanda domuz orijinli influenza A (H1N1) olduğu tanımlandı. DSÖ 26 Nisanda 3. düzey, 27 Nisanda 4. düzey, 29 Nisanda 5. düzey salgın olduğunu, 11 Haziranda ise 6. düzey pandemi olarak ilan etti. Salgın Meksika'da başladığı için önce “*Meksika gribi*”, domuz kaynaklı olduğu için “*domuz gribi*” isimleriyle anılmaya başlandı ise de, daha sonra insan, kuş ve domuz grip virüslerinin genetik karışımı sonucu olduğu anlaşılan bu yeni virüse, “*Yeni A(H1N1)v*” adı verildi. Salgında aşı ve antiviraller (oseltamivir ve zanamivir) kullanıldı. Yakalananların çoğu komplikasyon olmadan iyileşti. Pandemi Ağustos 2010'da, 5-19 yaş arasındaki çocukların çoğunlukta olduğu 300 bin ölümle sonuçlanmıştır.⁷⁸

77 Fethi Tezok, İsmail Güner, Mehmet Sağlam, Edip Gümrükçü: “1972 Ankara İnfluenza Epidemisi”, *Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, Cilt. 32, sayı.3 (1972), 192-216. ; Elhan Özlüarda: *agm*.

78 Kamuran Şanlı: “İnfluenza Virüsü ve Domuz Gribi”, *Jinekoloji Obstetrik Pediatri Dergisi (JOPP Derg)*, Cilt.2, sayı.1 (2010), 4-12. ; Julia Ries: “Here's How COVID-19 Compares to Past Outbreaks”, <https://www.healthline.com/health-news/how-deadly-is-the-coronavirus-compared-to-past-outbreaks>, Erişim: 1 Mayıs 2020.

DSÖ pandemi ilan ettikten sonra, Türkiye’de ilk importe vaka 18 Mayıs 2009 tarihinde, ilk yerli vaka da 18 Haziran 2009 tarihinde tespit edilmiştir. Salgının devam ettiği 2009-2010 yıllarında toplam 13.591 vakadan 656’sı ölümlle sonuçlanmıştır. En fazla ölüm 65 yaş üstünde görülmüş, bunu 0-4 yaş grubu izlemiştir. Vaka artışı 40. haftadan itibaren başlamış ve 47. haftada pik yapmıştır. Aşı uygulamasına 2 Kasım 2009 tarihinde, sağlık personeli (hekimler-diş hekimleri, sağlık personeli) ve hacı adaylarından başlanmıştır. Öğrenciler, kamu hizmeti yapanlar ve riskli gruplarda üç milyon doz pandemik influenza aşısı kullanılmıştır.⁷⁹

İSPANYOL GRİBİ OSMANLI COĞRAFYASINDA

İspanyol gribi, bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da üç dalga halinde hüküm sürmüştür. Mart-Ağustos 1918’deki ilk dalganın ardından Ekim-Aralık 1918’de ikinci dalga yaşanmış, üçüncü dalga ise Ocak-Mayıs 1919 arasında hüküm sürmüştür. İspanyol nezlesinin İstanbul’da ve vilayetlerde nasıl seyrettiğine bakalım.

Payitaht İstanbul’un Davetsiz Misafiri İspanyol Nezlesi/Gribi

İspanyol gribinin Osmanlı coğrafyasındaki ilk durağı İstanbul olmuştur. Tarihi boyunca dünyanın önemli ticaret yollarının kavuştuğu, insan trafiğinin yoğun olduğu İstanbul, başta veba ve kolera olmak üzere bütün salgınlardan etkilenirdi. İspanyol nezlesinde de öyle oldu. İstanbul basınının ilk vakalardan itibaren ilgi gösterdiği bu salgının payitahttaki durumu hakkındaki bilgiler, arşiv belgeleri yanı sıra İstanbul’da yayınlanan *Vakit*, *Âti ve Tercüman-ı Hakikat* gazetelerinden derlenmiştir.

Avanzade M. Süleyman, İspanyol nezlesinin ilk olarak Temmuz 1918’de Şişli’de ortaya çıktığını ifade etmiştir.⁸⁰ O sırada 1914’ten beri sürmekte olan Birinci Dünya Savaşı’nın neden olduğu ağır yaşam

⁷⁹ T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Pandemi İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı. Ankara 2019, 9-14.

⁸⁰ Avanzade M. Süleyman: *İspanyol Nezlesi*, İstanbul 1920.

koşullarında İstanbul'da frengi, belsoğukluğu, uyuz, lekeli humma (tifüs) hastalıkları artmış bunlara bir de veba vakaları eklenmişken, şehirde sonraları toplumsal hafızada, “İspanyol hastalığı” olarak yer edecek hastalığın bir anda yayılması herkesi şaşırtmıştı. İspanyol gribi, 10 Temmuz 1918'e kadar İstanbul'da ölüme neden olmamıştı.⁸¹ Temmuz ayı boyunca özellikle Haliç, İstinye, Kurbağalıdere ve Kuşdili dereleri çevrelerinde hüküm sürüyordu.⁸²

İspanyol Nezlesi bütün Avrupa'yı dolaştıktan sonra İstanbul'a geldiğinde henüz bu hastalığın mahiyeti bilinmiyordu. İstanbul basını şehri saran bu yeni hastalığa ilgi gösteriyor ve halkı aydınlatmak adına hekimlerden görüş alıyordu. *Vakit* gazetesi İspanyol nezlesini şöyle tanımlamıştı: “*Devr-i âlem seyahatine çıkmış, rast geldiğini çarpan, en şiddetli askeri tedbirlerin kapamış olduğu sınırları kolayca geçiveren tuhaf bir hastalık*”. *Vakit* gazetesi, o sırada İstanbul'da bulunan Alman Prof. Dr. Krause'tan hastalık hakkında bilgi istemişti. Dr. Krause, Berlin'deki gözlemlerine dayanarak, İspanyol nezlesinin influenzaya benzediğini ancak sancının bel ve dizlerde yoğunlaşmasıyla ondan ayrıldığını söylemişti. Hastalık birdenbire baş ve boğaz ağrısı, 39-40 derece yüksek ateşle başlıyor fakat nabız yavaş seyrediyordu. Dr. Krause, yüksek ateşe rağmen nabızın yavaş kalmasını, hastalığın en önemli belirtisi kabul ediyordu. Hastalık üç dört gün devam ettikten sonra şifa ile sonlanmaktaydı.⁸³

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi 14 Temmuz 1918 günü *Âti* gazetesinde yayınlanan duyurusunda; “*Bir müddetten beri Avrupa'nın bazı kısımlarında hüküm sürmekte olan İspanyol nezlesi hastalığının İstanbul'un muhtelif noktalarında görüldüğünü bildirmişti. Her ne kadar uzmanlar hastalığın mahiyeti hakkında kesin bir şey söylemeseler de influenzaya benzediğini fakat ondan farklı belirtiler gösterdiğini*” ifade etmiştir. Ardından hastalığın belirtilerini saydıktan sonra, hafif seyretmekte olan hastalık hakkında mütehassıs hekimler tarafından

81 “İspanyol Nezlesi Hastalığının Arazı Nedir?”, *Vakit*, 10 Temmuz 1918.

82 Neşet Ömer: “İspanyol Nezlesi”, *Vakit*, 13 Temmuz 1918.

83 “İspanyol Nezlesi Hastalığının Arazı Nedir?”, *Vakit*, 10 Temmuz 1918.

İstanbul'da da incelemeler yapılmakta olduğunu ve hastalığın mahiyeti hakkında ortaya çıkacak bilgilerin tebliğ edileceğini duyurmuştur.

Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Hıfzıssıhha Şubesi Müdürü Dr. Neşet Ömer (İrdelp, 1882-1948), 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ni takiben orduya terhis emri verilmesi üzerine memleketin her tarafından İstanbul'a gelen askerlerin, hastalığın tekrarına neden olduğunu açıklamıştı.⁸⁴ Bazı evsiz barksız, güçsüz kuvvetsiz askerler ise İstanbul'da Yeniciami (Eminönü) şadırvanında ve caminin merdivenlerinde sefalet içinde yatmaktaydı. Şehremaneti (Belediye), bu askerlerin umumi sağlık için tehlike teşkil ettiklerine dikkat çekerek gereğinin yapılmasını istemişti.⁸⁵

Ekim 1918'de ikinci dalganın başlamasıyla kapatılan okullar, vakaların azalması üzerine 2 Kasım 1918 günü açılmıştı. Fakat 9 Aralık 1918'de yeniden şiddetlenmesi üzerine tekrar kapatıldı. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, kapatma gerekçesini, "*Aralık ayı başlarında haftada 400 kişinin İspanyol hastalığından ölmeye başlaması ve okullara devam eden öğrenci sayısının azalması*" olarak açıkladı. Ayrıca tiyatro, sinema, gazino gibi halka açık mekânlar da ikinci bir emre kadar kapatıldı. Salgın şiddetle hüküm sürmekte olmasına rağmen bazı Ermeni ve Rum mektepleri ile yabancılara ait okulların açıldığı haberini alan Sıhhiye Nezareti, 31 Aralık 1918 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazıyla, izinsiz olarak açılan okullar hakkında tahkikat yapılmasını ve derhal kapatılmalarını istedi.⁸⁶

84 "İspanyol Nezlesi Tekrar Başladı", *Vakit*, 9 Kânunuevvel [Aralık] 1918.

85 BOA. DH. İ. UM. 19/1, 8 Rebiülâhır 1337 [11 Ocak 1919].

86 BOA. MF.MKT.1229/45-5, 8 Kânunuevvel 1334 [8 Aralık 1918].

Vakit gazetesinin, “İspanyol Nezlesi Tekrar Başladı”
başlıklı haberi, 9 Kânunıevvel/Aralık 1918.

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi 14 Aralık 1918 günlü gazetelerde,
“Hasta Olmamağa Çalışalım” başlığı ile halkın şu tedbirleri almasını
rica etti:

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nden: İspanyol nezlesi yine son
günlerde şiddetini artırdı. Evvelki defalar gibi istila eder tarzda
değilse de oldukça fazla ölümlere sebep oluyor. Buna karşı daha

önce ve son zamanlarda duyurduğumuz gibi etkili tedbirler yoktur. Çünkü;

1- Bu hastalık gayet kolay, mesela hasta bir adamla karşı karşıya gelmekle, öksürürken yakınında bulunmakla, temasla, kısaca en akla gelmez vasıta ile bulaşıyor.

2- Yayılımının genişliğine ve hastalığı hafif surette ve bir iki gün içinde işine devam ederek geçirenlerin çokluğuna nazaran bu hastaların tecridi de mümkün olamıyor.

3- Bu hastalığın aşı veya serumları yoktur. Hastalıkla mücadele etmek için hükümete düşen tek görev; teması en çok kolaylaştıran toplanma yerlerinin mesela; mektep, tiyatro ve sinema gibi yerlerin kapatılmasıdır ki bu tedbir bu günden itibaren yine tatbik olunmuştur. Fakat bu salgın ve tehlikeli hastalıkta daha etkili tedbirler halkın sorumluluğundadır:

- Hasta ziyareti âdeti bu hastalık geçinceye kadar bırakılmalıdır.
- Kalabalık yerlerden mümkün mertebe kaçınmalıdır. Vapurlara, trenlere, tramvaylara girerken lüzumsuz hücumlarla acelecilik çok zararlıdır. Kısa mesafelerde mecburiyet olmadıkça ulaşım araçları kullanılmamalıdır.
- Öksürenler mutlaka ağzını kapamalı ve öksürenlerin yanında bulunanlar hemen uzaklaşmalıdır.
- Ne kadar hafif olursa olsun ateş, boğaz, baş ağrısı ve kırıklık başlar başlamaz, ıhlamur gibi sıcak bir şey ile beraber, Aspirin veya daha iyisi günde 2-3 gram kadar Salipirin almalı ve mutlaka evde oturmalıdır. Daha evvel bir de müshil alınması faydalıdır.
- Ateş tamamen geçtikten sonra en aşağı üç gün yine istirahat etmeli ve sokağa çıkınca soğuğa karşı dikkatli olmalıdır.

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi yukarıda zikr olunan tedbirlere riayet etmeyi ve hasta olan her ferdin de diğerlerine temastan

*mümkün mertebe kendiliğinden sakınarak sıhhat-i umumiyyeye hizmet etmesini muhterem halkımızdan rica eder.*⁸⁷

Ocak 1919'un ilk haftalarında vaka sayısı azalınca; okul, tiyatro, sinema, gazino gibi yerlerin yeniden faaliyete geçmesi kararlaştırıldı. Maarif-i Umumiye Nezaretinden; *Tasvir-i Efkâr, Sabah, Vakı, Zaman* gazetelerine gönderilen resmi tebligatla kapatılan yerlerin bazı şartlar dahilinde faaliyete geçeceği ilân edildi. Isıtması olmayan okullar açılmayacak, öğrencilerin sağlık durumlarına dikkat edilecek ve öğrencisinin %15'i hastalık nedeniyle devam etmeyen okullar derhal kapatılacaktı. Okullardaki dershanelerle yatakhaneler uygun zamanlarda havalandırılacaktı. Sinemalar günde iki temsil ile yetinecek ve iki temsil arasında iki saat bırakılacak, bu zaman içinde salon havalandırılacak ve zemin dezenfekte edilecekti. Dumanı solunum yollarını tahriş ettiği için sigara içilmesi kesinlikle yasaktı.⁸⁸ Fakat kısa sürede yeni bir atak yapan salgından özellikle öğrencilerin etkilenmesi üzerine; *Akşam, Tasvir-i Efkâr, Vakı ve Sabah* gazetelerine verilen ilanlarla, resmi ve özel bütün okulların ikinci bir emre kadar yeniden tatil edildiği duyuruldu.⁸⁹

53

Aralık 1919'un son haftasında İstanbul'da İspanyol gribinden 98 kişi öldü.⁹⁰ Bunun üzerine Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kararıyla, 28 Aralık 1919 günü hastalığın bir önceki yılda olduğu gibi tahribat yapmaması için, Dârülfünun (İstanbul Üniversitesi) şubeleri ile Sultani mektepler 10 gün tatil edildi.⁹¹ Hamidiye Etfal Hastanesi'nden Dr. A. Vahid : “İspanyol nezlesi yeniden başladı” başlığıyla *Vakı* gazetesinde (26 Kânunievvel/Aralık 1919) yayınlanan yazısında İspanyol nezlesinin vebadan çok daha fazla tahribata neden olduğunu ileri sürmüştür.

“Bu şekilde yazın başlayarak ikişer ay fasılalarla üç devre gösteren bu salgının verdiği vefeyatın miktarı Dr. Hikmet Süreyya Bey'in

87 “Hasta Olmamağa Çalışalım”, *Âti*, 11 Kânunievvel 1334 [14 Aralık 1918]

88 “İspanyol Nezlesi”, *Vakı*, 6 Kânunısani [Ocak] 1919. ; BOA. MF. MKT.1237/20, 6 Rebiülâhır 1337 [9 Ocak 1919].

89 BOA. MF.MKT. 1236/ 77, 5 Rebiülâhır 1337 [8 Ocak 1919].

90 *Vakı*, 30 Kânunievvel [Aralık] 1919.

91 “İspanyol Nezlesi”, *Vakı*, 29 Kânunievvel [Aralık] 1919.

yapmış olduğu istatistiğe göre 5.000'dir. Avrupa'da yapmış olduğu vefeyatın miktarı Dünya Savaşı'nın verdiği zayıatın altı misli olduğu söyleniyor. Bu hususta hakiki istatistiklere ulaşlamamıştır. Görülüyor ki İspanyol nezlesinin yapmış olduğu tahribatın yanında vebanın tahribatı hiç bir şeydir...İspanyol nezlesi ismi (veba) olmayan fakat hakikatte vebadan daha tehlikeli ve mühlik bulunan bir âfettir. Bu Âfete karşı lâkayd kalmak asla câiz değildir.”⁹²

Hastalığın vahamet kazanması karşısında Şehremaneti (Belediye) Sıhhiye Müdüriyeti 27 Aralık 1919'da gazetelere bir tebliğ göndererek 15 günden beri şiddetle hüküm süren bu hastalığın 1918 yılında 14.000'den fazla İstanbullunun ölümüne neden olduğunu hatırlatmış ve gazetelerde yayınlanan, 27 Aralık 1919 tarihli tebliğde şu kurallara uyulmasını tenbih etmişti; “hastalarla temas etmemek, kalabalık yerlerde bulunmamak, ağzı sık sık oksijenli/naneli su ile çalkalamak, diş temizliğine dikkat etmek, üşütmemeğe dikkat etmek, içki içmemek, öksürürken ağzı mendille kapamak, kırıklık-ateş-nezle-baş ağrısı-öksürük görülen hafif rahatsızlık durumunda dinlenmek fakat şiddetlenirse derhal hekime gitmek, evde hastalanan olursa ayrı bir odada aileden bir kişi tarafından bakılması, hasta ile temasta bulunanların ellerini ve ağızlarını dezenfektan bir maddeyle yıkamaları, hastanın dezenfektan dolu kapaklı bir kap içine tükürmesi, hastanın tükürük ve balgamıyla temas eden bütün çamaşır, mendil, çarşaf vesairenin kaynatılması.”⁹³

Maarif Nezareti, 9 Ocak 1919'de *Tasvir-i Efkâr*, *Sabah*, *Vakit* ve *Zaman* gazetelerine gönderdiği resmi ilânla, İspanyol nezlesi ölümleri azaldığı için bütün okulların açıldığını duyurdu.⁹⁴

92 A. Vahid: “İspanyol Nezlesi Yeniden Başladı”, *Vakit*, 26 Kânunievvel [Aralık] 1919.

93 “İspanyol Nezlesi Yeniden Başladı”, *Vakit*, 28 Kânunievvel [Aralık] 1919.

94 BOA. MF.MKT.1237/20, 6 Rebiülâhır 1337[9 Ocak 1919].

İspanyol Nezlesinin/Gribinin Edebiyattaki Yansımaları

İspanyol gribi salgını sırasında İstanbul'da yaşayan kimi yazarlar eserlerinde salgından söz etmiştir. Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944); zeki ve iyi niyetli bir genç yazarın bir arkadaşının sokağa düşen çocuklarını kurtarmak için, İspanyol gribi salgınının yarattığı korkuyu ve halkın batıl inançlarını kullanarak, birkaç zengini kandırması üzere kurguladığı, *Hakka Sığındık* (İstanbul 1976) romanında İspanyol gribinin nasıl yayıldığını da anlatır:

“İstanbul, [Aksaray] Hoşkadem taraflarında İspanyol nezlesi yangın gibi evden eve saldırarak aile fertlerinden üç dört cana kıymadıkça sönmüyordu. Hastalık zuhur eden evler ile imkân derecesinde ihtilâttan sakınılması hususunda doktorların tavsiyeleri, gazetelerin ihtarları tesirsiz kalıyor; bu nasayihin [nasihatların] zıddına hareketten ileri gelme elim vakalar birbirini velyediyor [takip ediyor], kimsede intibah[uyanma] eseri görülüyor, cahil kafalar hep bildiğine gidiyordu.” (s.5)

Refik Halid Karay'ın (1888-1965), İspanyol gribine yakalanmış birinin duygularını anlattığı yazısı, 24 Temmuz 1918 tarihli *Hilal-i Ahmer* gazetesinde, ertesi sene de *Sakin Aldanma, İnanma, Kanma* (İstanbul 1919) kitabında, “İspanyol Nezlesine Dair” başlığı ile yayınlamıştır.

“Ben böyle ateş görmedim, sanki Cibali yangınından bir yanar kütük fırlamış da balkonun açık kapısından dosdoğru bizim yatağa düşmüş; elini vücuduma sürenin kazara mangala sokmuş gibi ve ‘of!’ diye parmağını ağzına götürmediğine şaşıyordum. Maazallah parlamama bir şey kalmamıştı. Şilte, yorgan, cibinlik, karyola, nagihan [aniden] alev alıverecektik. (...)

Her neyse, bu çok ateşli bir illetti; yanıyordum; için için, inim inim yanıyordum. İstiyordum ki biri beni kocaman soba maşası ile belimden tutsun, götürüp bahçede havuza daldırsın... Yanar bir kütük gibi vücuduma su dokundukça cazırdayarak, hışıldayarak beyaz beyaz dumanlar salıvererek orada söneyim, serinleyim!

Ya baş ağrısı! Ağzı alışmış da ‘ağrı’ diyorum, yoksa ağrı ne kelime? Ağrı benim çektiğimin yanında şifa gibi kalır. (...) Şakaklarım öyle atıyordu ki benim kafamın içinde bayram davulu bir saat, bir gün değil, köy düğünü gibi tam bir hafta vurdu. (...)

Ben şimdi hiçbir şeye ‘olmaz!’ demiyorum. Umumî Harp bize: Olmaz olmaz deme, olmaz olmaz. Hakikatini ne güzel öğretti... Hem dizüstü geldik de öyle öğrendik! (...)

İspanyol Nezlesinin/Gribinin Artçıları

İspanyol nezlesi üçüncü dalgadan sonra İstanbul’da ataklar yaparak etkili olmaya devam etmiştir. Şubat 1920’de payitahtta girmediği yer kalmamıştı. Hastasız ev yok gibiydi. Devlet memurlarının ve hükümet görevlilerinin çoğu evlerinde yatmaktaydı. Hastalığı fırsat bilen eczacılar ilaç fiyatlarını artırmıştı. Vizite ücretlerinin yüksekliğinden aileler evlerine hekim çağıramadıkları için hastalar tedavi olamıyordu. Dahiliye Nezareti Birinci Dünya Savaşı’nda eczacıların epeyce zenginleştiği, hekimlerin de fedakarlıkta bulunabilecek vaziyette olduğu kanısındaydı. Zaruret ve sefaletin hükmettiği böyle bir zamanda, eczacıların kârlarına, hususi hekimlerin vizite ücretlerine sınır konmasını istedi. Ayrıca, Şehremaneti’nden belediye dairelerindeki hekim sayısını artırmasını, Harbiye Nezareti’nden de 30 askeri hekimin salgın sonuna kadar belediye hekimleriyle birlikte çeşitli semtlerdeki eczanelerde hastaları tedavi etmek üzere geçici olarak görevlendirilmesini talep etti. Harbiye Nezareti, “kolorduların hekim ihtiyacı bile karşılanamıyor” gerekçesiyle istenen doktorları göndermenin mümkün olmadığını bildirdi. Şehremaneti de ilaç fiyatları hakkında eczanelere vizite ücretleri için de hekimlere tebligat yapmıştı.⁹⁵

Vakit gazetesinin görüşüne başvurduğu hekimler, “İspanyol nezlesinin genellikle zatürreye yol açarak ölüme neden olduğunu, hastalık mikrobu daima ağızdan vücuda girdiğinden ağzı ara sıra dezenfektan bir madde ile

95 BOA. DH.UMVM.96/25, 11 Cemâziyelevvel 1338 [1 Şubat 1920].

çalkalamanın pek faydalı olduğunu” ifade etmişlerdi.⁹⁶ Emraz-ı İntaniye (İnfeksiyon Hastalıkları) Mütehasşısı Muallim Dr. Hüsametdin ve Lütfi Beyler, İspanyol Nezlesi ve her türlü burun-boğaz, göğüs nezlelerinden korunmak için, naneli bir gargara olduğunu tahmin ettiğimiz, “*Gomentol*” adlı müstahzarlarını piyasaya sürmüşlerdi.⁹⁷

Vakit gazetesi, 17 Mart 1920’de, “*İspanyoldan Zayıat*” başlıklı haberinde, 1918, 1919 yıllarında ve 1920’nin ilk üç ayında İstanbul’daki morbidite ve mortaliteyi şöyle açıklamıştır:

	1918	1919	1920
Vaka sayısı	5.606	2.235	1.827
Vefat	479	189	301

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nden bir yetkili, 1921 Ocak sonu ve Şubat başında grip ve zatürre vakalarının çoğaldığını açıklamıştı.⁹⁸ Bir sene sonra *Vakit* gazetesi, 14 Şubat 1922 günü, grip ihbarı mecburi hastalık olmadığı için İstanbul’daki hastaların sayısının meçhul kaldığını açıklamış, iki gün sonra da , “*ahval-i sıhhiye*” sebebiyle okulların 18 Şubat Cumartesi gününden itibaren bir hafta tatil edildiği ilân edilmiştir.⁹⁹ Birkaç gün içinde grip vakaları vahim olmamakla beraber artınca, Sıhhiye Müdür-i Umumisi Arifi Paşa şu açıklamayı yapmıştı, “*Halen şehirdeki hastalıklar tehlikesiz addolunabilir. Yalnız çiçek ve grip vahim olmamakla beraber artmıştır. Tecrübe gribe karşı kullanılacak esaslı vasıtalar olmadığını ispat etmiştir. Gribin daha vahim bulunduğu Avrupa’da bütün tedbirler alındığı halde hiçbir faydası olmamıştır. Burada ise Maarif Nezareti mektepleri bile kapatmamıştır. Gribin öksürük ve havayla bulaştığı kesinlik kazanmıştır. Bu hastalığa karşı alınacak bir tedbir ve esaslı bir vasıta yoktur.*”¹⁰⁰

96 “İspanyol Nezlesi”, *Vakit*, 29 Kânunievvel [Aralık] 1919.

97 *İleri*, 4 Kânunısani [Ocak] 1920.

98 “Şehrimizin Sıhhati”, *Vakit*, 1132, 2 Şubat 1921.

99 *Vakit*, 16 Şubat 1922.

100 “İstanbul’un Sıhhati”, *Vakit*, 27 Şubat 1922.

Nisan 1924'ten 15 gün önce İstanbul'da 187 grip vakası görülmüş, 13 kişi vefat etmişken bir hafta sonra vaka sayısı 73'e vefat ise 6'ya inmişti.¹⁰¹ Ancak Mart ayı sonunda, mevsim hastalığı, şehirde bulunan bütün mektepleri tatil ettirecek kadar şiddetlenince, Sıhhiye Müdürü Burhaneddin Bey, şehirde artan grip vakaları ile okullarda görülen kızıl, kızamık hastalıklarının mevsim icabı olduğunu o zamana kadar hiçbir ölümün kayda geçmediğini, okulların tedbir amaçlı kapatıldığını açıklamıştı.¹⁰² Ancak *Vakit* gazetesinde yer alan haberler, 1927 yılına kadar İstanbul'da sık sık grip epidemilerinin çıktığına işaret etmektedir. Aralık 1925'te havaların birdenbire soğumasından dolayı grip vakaları başlamıştı.¹⁰³ 23 Mart-1 Nisan 1926 tarihlerindeki bir hafta içinde 186 grip vakası tespit edilmişti.¹⁰⁴ Ertesi hafta 23-30 Nisan 1926 tarihlerinde 167 grip hastasından biri vefat etmişti.¹⁰⁵ Sene sonuna gelindiğinde, grip ve nezle okulları istila etmiş, öğrenci sayısı beşte bir oranında azalmıştı. Özellikle Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu) ve Galatasaray Lisesi'nde grip ve nezle vakaları artmıştı.¹⁰⁶

Vilayetlerde İspanyol Nezlesi/Gribi

İspanyol nezlesi 6 Ağustos 1918'de Nusaybin'de Osmanlı Ordusu ilk menzil hastanesinde kendini gösterdi. Irak Cephesi Altıncı Ordu Karargâh Tabibi ve Ordu Sertabip Vekili Yzb. Abdülkadir Bey (Noyan, 1886-1977) bu sırada orduya yeni bağlanmış olan Diyarbakır ve Elazığ menzil teşkilatını teftiş etmek üzere; Nusaybin, Mardin, Diyarbakır üzerinden Elazığ ve Malatya'ya gitmişti. Dönüşte 8 Ağustos günü Nusaybin'e vardığında, Nusaybin hastanesi hekimleri ve memurları burun-boğaz yanması ile başlayan, öksürük ve yüksek ateşle seyreden bir hastalıktan yatmaktaydı. İspanyol nezlesi demiryolu çalışanlarıyla gelmişti. Derhal Musul'da bulunan Ordu Sıhhiye Reisliğine haber verildi.

101 *Vakit*, 2268, 18 Nisan 1924.

102 "İstanbul'un Sıhhati", *Vakit*, 2250, 31 Mart 1924.

103 *Vakit*, 2852, 8 Kânunuevvel [Aralık] 1925.

104 *Vakit*, 2972, 7 Nisan 1926.

105 *Vakit*, 3002, 10 Mayıs 1926.

106 *Vakit*, 3232, 30 Kânunuevvel [Aralık] 1926.

Nusaybin'den gelecek kıtalar Musul dışında kurulacak çadırlarda tecrit edilmeye başlandı. İspanyol nezlesi buna rağmen, 25 Ağustosta Tikrit'e, ertesi gün Kerkük ve civarında bulunan İkinci Fırka birliklerine, ardından da fırtına misali bütün Musul'a yayıldı. Yzb. Abdülkadir (Noyan) Bey de İspanyol hastalığından kurtulamadı. Komplikasyonsuz seyreden salgında mortalite %3,5 olmuştur.¹⁰⁷

İspanyol gribi sonbaharda Ankara ve çevresinde yaygındı. 19 Ekim 1918'de İskilip kazasında bir müddettir sürmekteydi, dört ölüm vuku bulmuş iken son iki günde 15 kişinin öldüğü bildirilmişti. Memurlar ile askerler ve jandarmaların tamamı hastalanmıştı, resmi görevler yapılamıyordu. Tedbirler almak ve uygulamak üzere, gerekli ilaçlarla birlikte Sıhhiye Müfettişi Dr. Yusuf İzzettin Bey Ankara'ya gönderildi.¹⁰⁸ Bu sıralarda Beyrut Polis Müdürü Muhtar Bey, İspanyol hastalığından vefat etmişti.¹⁰⁹

Yozgat'ta yayıldığında önce lekeli humma zannedilmiş, daha sonra İspanyol nezlesi olduğu anlaşılmıştı.¹¹⁰ Yozgat'a bağlı Hüseyinabad'da (Alaca), Ekim 1918'de günlük ölüm sayısı 30'lara yükselmişti.¹¹¹ Salgından en çok Yozgat'ın Köhne ve Sorgun nahiyeleri etkilenmişti. Bu nahiyelere bağlı 48 köyde yaşayan 10.844 kişiden 9.800'ü gribe yakalanmış, 1.160'ı ölmüştü.¹¹² Yozgat Hapishanesi'nde yatmakta olan Ahmed ve Haşim adlı mahkumlar, Dahiliye Nezareti'ne çektikleri telgrafta hapishanede İspanyol hastalığının şiddetle hüküm sürmekte olduğunu bu yüzden 400 mahkumun yarı yarıya azaldığını bildirmişler ve hayatlarını korumaları için affedilmelerini istirham etmişlerdi. Bunun üzerine hemen hapishanede gereken sağlık tedbirlerinin alınması emredilmişti.¹¹³ Başka bir hapishane haberi de Lapseki'den gelmişti. Adliye Nezareti Lapseki merkez hapishanesinde çıkan grip

107 Abdülkadir Noyan: *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*. Ankara 1956, 86-89.

108 BOA. DH.İ.UM. 19/3, 13 Muharrem 1337 [19 Ekim 1918].

109 BOA. DH.EUM.KLH. 5/150, 22 Muharrem 1337 [28 Ekim 1918].

110 BOA. DH.MB.HPS-M. 35/71, 29 Teşrinievvel 1334 [29 Ekim 1918].

111 BOA. DH.İUM. 9-3/1-7-2, 12 Teşrinievvel 1334 [12 Ekim 1918].

112 BOA. DH.MB.HPS.79/27-2, 11 Şubat 1334 [11 Şubat 1918].

113 BOA. DH.MB.HPS. 79/27, 24 Rebiülevvel 1337 [28 Aralık 1918].

salgınının bütün mahkumlara yayılmasını önlemek amacıyla kürek mahkumlarının başka bir hapisaneye nakledilmesini önermişti.¹¹⁴ Çok geçmeden hastalık Mudanya'nın köylerinde etkili olmaya başladı.¹¹⁵ Nisan 1921'de Çanakkale'de, Mayıs ayında Çanakkale ve Ayvacık kazasında devam etmekteydi.¹¹⁶

Zengin fakir demeden herkesi tutan İspanyol gribi Mustafa Kemal'i iki kez yakalamıştı. Veliahd Şehzade Vahidettin Efendi ile birlikte gittiği Almanya seyahatinden dönerken böbreklerinden rahatsızlanmış, İstanbul'a dönmeyip Viyana'ya gitmişti. Buradan da günümüzde Çek Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Karlsbad kaplıcalarında bir süre dinlenmişti. Mustafa Kemal, İstanbul'a hareket etmek üzere tekrar Viyana'ya geldiğinde İspanyol nezlesine yakalanmış, birkaç gün dinlendikten sonra İstanbul'a dönmüştür.¹¹⁷ Samsun'a gitme hazırlığı yaparken ikinci defa yakalandığı İspanyol nezlesinde ise Beşiktaş-Akaretler'deki evinde tedavi görmüştür.¹¹⁸ Kaynaklar, iki seferde de hastalığı hafif atlattığını ifade etmektedir.

60

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Cemil Paşa (Topuzlu, 1866-1958) ve Ressam Mualla da İspanyol gribine yakalanmıştı. Hanedandan Şehzade Selahaddin Efendi'nin damadı Selahaddin Ali Bey, eski Hicaz Valisi Hacı Reşid Paşa ve Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Zografos Efendi İspanyol nezlesinden hayatını kaybetmiştir.¹¹⁹

İspanyol gribi küresel salgınının İstanbul'daki ve Osmanlı Devleti'ndeki yayılımı ve etkileri hakkında tutulmuş resmi bir istatistik yoktur. İhbarı zorunlu hastalıklar arasında olmadığı için vaka ve ölüm sayıları da bilinmemektedir. Dr. Hikmet Süreyya Bey'e göre, 1918 yazından Aralık 1919'a kadar 5.000 kişi ölmüştür.¹²⁰ Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti 27

114 BOA. DH.MB.HPS. 107/28, 29 Safer 1338 [23 Kasım 1919].

115 BOA. DH.EUM.AYŞ. 52/29, 17 Receb 1339 [27 Mart 1921].

116 BOA. DH.EUM.AYŞ. 53/32, 14 Şaban 1339 [23 Nisan 1921] ; DH. EUM. AYŞ.53/49-1, 29 Şaban 1339 [8 Mayıs 1921].

117 Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, İstanbul, Altın Kitaplar, 2010, 147.

118 Metin Özata: *Atatürk ve Tıbbiyeliler*. Umay Yay, 2007, 196.

119 Ali Şükrü Çoruk: "90 yıl önce domuz gribi", *Mostar*, 58 (Aralık 2009), 40-42.

120 A. Vahid: "İspanyol Nezlesi Yeniden Başladı", *Vakit*, 26 Kânunievvel [Aralık] 1919.

Aralık 1919'da gazetelere gönderdiği tebliğde İspanyol nezlesinin 1918 yılında 14.000'den fazla İstanbullunun ölümüne neden olduğunu ifade etmiştir.¹²¹ Avanzade M. Süleyman da bu menhus nezlenin 14.000'den fazla kardeşimizi insafsızca alıp götürdüğünü yazmıştır.¹²²

Verilen sayılar tahmini olsa da bir buçuk senede 16.000 dolayında İstanbullunun bu hastalığa kurban gittiği düşünülmektedir. Hamidiye Etfal Hastanesi'nden Dr. A. Vahid'in İspanyol nezlesini, "*İsmi veba olmayan fakat hakikatte vebadan daha tehlikeli ve mühlik [öldürücü] bulunan bir afet*" olarak tanımlaması da yaşanan felaketin boyutu hakkında fikir vermektedir.¹²³

Dang Humması mı? Üçgün Humması mı? İnfluenza mı?

1889-1892 Pandemisinden sonra özellikle Avrupa'da bilim insanları influenzanın etkenini bulmak için yoğun yoğun çalışmalara girişmişlerdi. O yıllarda tıp dünyası bir geçiş dönemi yaşamaktaydı. 19. Yüzyıl ortalarında Louis Pasteur (1822-1895) bulaşıcı ve salgın hastalıkların mikroorganizmalardan ileri geldiğini göstermişti. Bu görüşü benimseyenler çoğunlukta olsa bile, hâlâ geçmişin miazma teorisini, hastalıkların çürüyen maddelerin karıştığı kötü havayı soluma nedeniyle meydana geldiği fikrini, savunanlar bulunuyordu. Pasteur ile Robert Koch'un (1843-1910) önderliğinde bakteriyolojinin altın yıllarına tanıklık eden bilim insanları hastalığı anlamaya, etkenini bulmaya çalışıyordu. 1889'da Avrupa'da ve İstanbul'da dang humması (dengue fever) salgını vardı. Paris'teki tıp otoriteleri aynı sene patlak veren grip salgınının dang humması olduğunu ileri sürmüştü. Bunun üzerine grip semptomlarına benzer belirtiler gösteren dang humması hakkında tartışmalar başlamıştı.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane üyelerinden Dr. Pardo, 1889'da Fransız tıp otoritelerinin dang humması olarak nitelendirdikleri hastalığın grip olduğuna dikkati çekmiş ve dang humması ile influenzanın, "*İki meşe*

121 "İspanyol Nezlesi Yeniden Başladı", *Vakit*, 28 Kânunuevvel/Aralık 1919.

122 Avanzade M. Süleyman: *Age*.

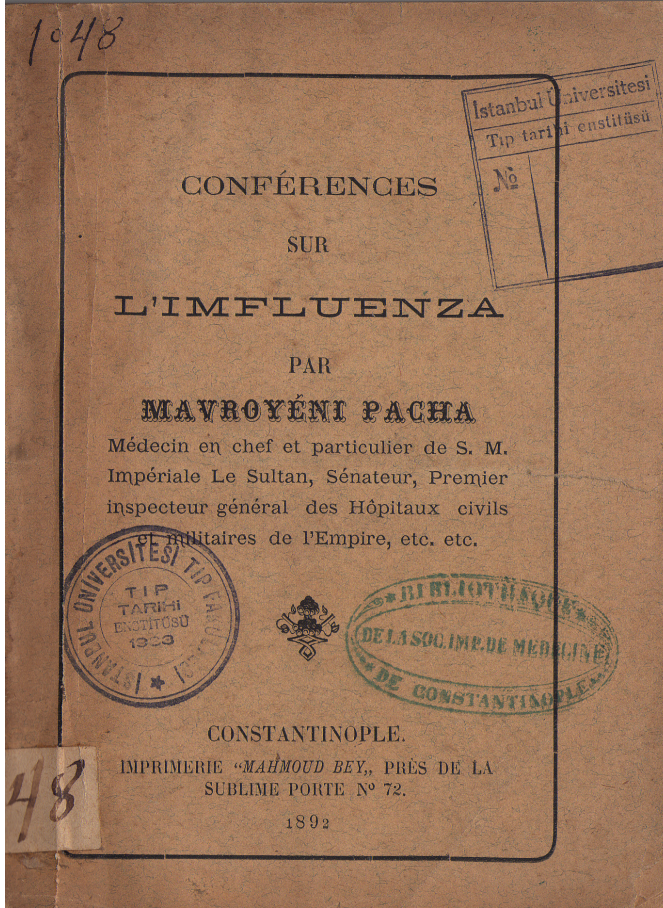
123 A. Vahid: "İspanyol Nezlesi Yeniden Başladı", *Vakit*, 26 Kânunuevvel [Aralık] 1919.

yaprağı gibi birbirine benzeyen” fakat ayrı ayrı hastalıklar olduğunu ifade etmişti .¹²⁴

Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane üyelerinden Dr. Spadaro, “*De La Fievre Dengue en 1889*” başlıklı makalesinde (*Gazette Medicale d’Orient*, XXXIII Année, no. 1, 15 Mars 1890, 5-8; no.2, 31 Mars 1890, 21-25), İstanbul’da 23 Haziranda başlayan dang humması hakkında bilgi vermiş, tedavi amacıyla; bromür, antipirin, fenasetin ve bromhidrat de kinin kaşeleri kullandıklarını bildirmişti.

Sertabib-i Hazret-i Şehriyâri ve Osmanlı Devleti Askeri ve Sivil Hastaneler Başmüfettişi olan Mavroyeni Paşa (Spiridon Mavroyéni, 1817-1902), Avrupa’yı kasıp kavurmakta olan influenza hakkında, Gülhane Seririyat Hastanesi ve Tatbikat Mektebi’nde (Gülhane Askeri Tıp Akademisi) altı konferans vermişti. Hastalığın tarihçesini, etiyolojisini, patolojisini, belirtilerini, komplikasyonlarını, tanısını ve tedavisini anlattığı konferanslarını, *Conférences sur l’Influenza* adıyla yayınlamıştı (Constantinople, Imprimerie Mahmoud Bey, 1892). Mavroyeni Paşa bu kitabında hastalığı dang humması olarak nitelendirmiş ve İstanbul’da büyük çaplı ölümlere neden olmadığını, sadece ağır hastalar ile tedavi edilemeyen hastalıkları olan kişilerin ölümlerini çabuklaştırdığını ifade etmişti. Ondan birkaç sene sonra Mekteb-i Tibbiye-i Şahane (İstanbul Tıp Fakültesi) muallim muavinlerinden Yzb. Ziya Nuri (Birgi), *Emraz-ı İntaniyeden İnfluenza ve Humma-yı Dang* (Kostantiniye 1311/1895) adlı eserinde influenza ile dang hummasının ayrı hastalıklar olduğunu belirtmiştir.

124 Tevfik Sağlam: “İnfluenza üzerine birkaç söz”, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*, XI, 7 (1945)’den ayrı baskı. ; Kemal Hüseyin Plevnelioğlu: *agm*, 12.

Mavroyeni Paşa'nın influenza hakkındaki kitabı, Constantinople 1892.

Avrupa'da İspanyol gribi pandemisi başladığı sırada, ilk dalga hafif seyrettiği için tıp otoriteleri, gripi semptomları ve hızla yayılımı nedeniyle dang humması (dengue fever) ve üç gün humması (three-day fever, papatasis humması/pappataci fever/periodic fever) ile karıştırmışlardı. İstanbul'da ilk İspanyol gribi vakaları görüldükten birkaç gün sonra, Tıp Fakültesi Muallim Muavini Dr. Neşet Ömer (İrdelp) de, *Vakit* (13 Temmuz 1918) gazetesine bu hastalığın influenzadan ziyade üç gün hummasına benzediğini söylemişti.

“Kişisel gözlemlerime göre İspanyol nezlesini influenzadan ziyade, üç gün humması hastalığına benzetiyorum. Gerçi influenza ile Dang humması ve üç gün humması başlangıç ve yayılımları, baş ve eklem ağrılarının varlığı itibarıyla birbirine benzerlik gösterirlerse de influenzaya mahsus olan burun ve boğaz iltihabı, üç gün hummasında yok gibidir. İstanbul’da gördüğüm hastalarda hafif boğaz ağrısı, göz kızarıklığı, şiddetli baş ağrısı ve nezlesiz öksürük vardır. Şiddetli derecede bel ve diz ağrılarından şikâyet eden hastalar da az değildir. Bu hastalık nezle olmadığı için influenzadan ayrılıyor. Hastaların ateşi ilk gün birden bire 39-40’a yükselmekte, hastalığın üçüncü gününe doğru yüksek ateşe rağmen nabız düşük kalmaktadır. Hastalar genellikle üç günde ve nadiren dört günde şifa bulurlar. Şimdiye kadar müşahade ettiğim 30 kadar hastanın hiç birisinde deri lezyonları görmedim. İspanyol nezlesi, dang hummasına değil üç gün hummasına benziyor.”

64

Bahriye Nezareti Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Dr. Ömer Fuat Paşa, *Vakit* gazetesine gönderdiği uzun bir makalede, “yeni ve zararsız” olarak nitelediği İspanyol nezlesinin, “üç gün humması” (bazı yerlerdeki adıyla köpek humması, asker humması) olduğunu kabul ederek Dr. Neşet Ömer ile aynı görüşte olduğunu açıklamıştı.¹²⁵ Hamidiye Etfal Hastanesi’nden Dr. A. Vahid, *Vakit* gazetesinde yayınlanan (26 Kânunievvel/Aralık 1919), “İspanyol Nezlesi Yeniden Başladı” başlıklı yazısında, İstanbul’da ilk görüldüğünde bu hastalığın üç gün humması zannedildiğini fakat influenza ile üç gün hummasının farklı hastalıklar olduğunu belirtmiştir. Bakteriyolog Dr. Osman Şerfeddin (1887-1945), otuza yakın influenza kurbanı üzerinde yaptığı otopside, hastalığın solunum yollarında ve akciğerlerde yaptığı tahribatın anatomik değişimlerini göstermiş, bu değişimler yakın zamanda epidemiyologlar tarafından yorumlanmıştır.¹²⁶

125 Ömer Fuad: “İspanyol Nezlesi”, *Vakit*, 15 Temmuz 1918.

126 Hakan Erdem, Bülent A. Beşirbellioğlu, Büge Öz ve ark. : “İspanyol Gribi ile İlgili Bakteriyolog Osman Şerafeddin’in 1923 Yılında Yayınlanan Makalesi”, *Mediterranean Journal of Infection Microbes and Antimicrobials*, vol.1 (2012), 1-9.

Osmanlı hekimleri Fransızca tıp literatürünü izlerdi. Fransız tıp otoriteleri 1889-1892 pandemisinde influenzayı dang humması olarak nitelendirmişlerdir. 1918 pandemisi başladığında da semptomlarının benzerliğinden influenza üç gün humması zannedilmişse de kısa süre sonra hastalığın influenza olduğu anlaşılmıştır. Nitekim pandeminin başladığı sene, Tıp Fakültesi Farmakodinami ve Tedavi Kliniğinden Müderris Dr. Akil Muhtar (Özden) İspanyol nezlesi hakkında iki makale yayınlamıştı.¹²⁷ Kırım Savaşı'nda gelen müttefiklerimiz Fransız ve İngiliz ordu hekimlerinden İstanbul'da kalanların kurmuş olduğu Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'de influenza ile ilgili bilimsel konferanslar verilmiştir. 12 Şubat 1919 günlü oturumunda Dr. Mazhar Osman, "*İnfluenzada sinir komplikasyonu*", Dr. Kenan Tefvik "*Grip ve Hamilelik*" konularında birer sunum yapmışlardı.¹²⁸ Kenan Tefvik'in sunumundan sonra Dr. Noulis kendisine sıtmalı hamile kadınlarda kinin uygulamasıyla ilgili fikrini sormuş, Kenan Tefvik de kinini güvenle uyguladığını söylemişti.¹²⁹ Dr. Trantas, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin 11 Ocak 1920 günlü oturumunda, "*İnfluenzada ciddi göz hasarı*" konulu bir sunum yapmıştı.¹³⁰

Osmanlı Devleti'nde Grip Salgınlarının Yönetimi

Payitaht İstanbul'da ve Osmanlı coğrafyasında hüküm süren ve haklarında 19. yüzyıldan itibaren bilgi bulabildiğimiz epidemik ve pandemik grip salgınlarının yönetim mekanizmasını anlamak için, aynı zaman dilimindeki sağlık teşkilatına bakmak gerekmektedir.

Kimi kaynakların 1782'de Osmanlı coğrafyasında, 1833, 1843, 1847-1848 ve 1868 yıllarında İstanbul'da çıktığını bildirdiği İspanyol

127 Akil Muhtar: "İstanbul'daki İspanyol nezlesi hakkında", *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt.3, sayı. 7 (1918), 558-559. ; "İspanyol nezlesine dair bazı mülahazat", *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt.3, sayı. 7 (1918), 567-568.

128 Mazhar Osman, "Complication nerveuse de la grippe espagnole", *Gazette Médicale d'Orient*, 63me Année, No. 7-8 (Mai 1918 a Février, 1919), 217.

129 Kenan Tefvik: "La grippe espagnole et la gestation", *Gazette Médicale d'Orient*, 63me Année, No. 7-8 (Mai 1918 a Février, 1919), 217-220.

130 "Séance du 11 Janvier 1920. Présentations. M. Trantas Lésions oculaires graves dans la grippe", *Gazette Médicale d'Orient*, 65 Année, No. 1 (1920), 8.

gribi salgınlarına ait Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde belge bulunamamıştır. Bu salgınlar aydınlatılmayı beklemektedir. Bu yıllarda halk arasında görülen salgın ve bulaşıcı hastalıklarla ilgilenmek 1838'de resmîyet kazanmış olan uluslararası nitelikteki Sıhhiye Meclisi/ Karantina İdaresi/Umur-ı Sıhhiye Nezareti'nin göreviydi.¹³¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmada daha çok veba, kolera, tifüs ve benzeri hastalıklarda uygulanacak karantina sürelerini ve dezenfeksiyon yöntemlerini belirleyen Karantina İdaresi'nin, 1868 influenza epidemisini inceletmesi dışında grip epidemisi ve pandemilerinin yönetiminde etkin bir rol üstlendiğine dair bir belgeye ulaşamadık.

1851-1922 yılları arasında düzenlenmiş olan uluslararası sağlık/ karantina konferanslarında, 1851'den itibaren sık sık görülen kolera epidemileri ve pandemilerinde uygulanacak karantina süreleri, dezenfeksiyon yöntemleri görüşülür ve bunlarla ilgili kararlar alınır. Osmanlı Devleti'nin de delege gönderdiği bu konferanslarda alınan kararlar, bütün ülkelerin karantina idareleri tarafından uygulanırdı.¹³² Merkezi İstanbul'da bulunan, uluslararası nitelikteki Sıhhiye Meclisi/ Karantina İdaresi de salgınlarda bu kararlara göre önlemler alırdı. Uluslararası Sağlık Konferanslarında grip epidemileri ile pandemilerinin ele alınmamış olması, o yıllarda hastalığın etkeninin bilinmemesine ve mücadelesi hakkında somut yöntemler bulunmamasına bağlanabilir. İstanbul'daki Karantina İdaresi de bu nedenle influenza/grip epidemisi ve pandemilerinde etkin rol üstlenmemiş olabilir.

131 1838'de resmîyet kazanmış olan uluslararası nitelikteki bu kurum zaman içinde şu isimleri almıştır: Meclis-i Tahaffuz, Meclis-i Tahaffuz-ı Ülä, Meclis-i Sıhhiye, Meclis-i Kebir-i Umur-ı Sıhhiye (Conseil Supérieur de Santé), Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Umur-ı Sıhhiye Nezareti (Administration Sanitaire de l'Empire Ottoman), Sıhhiye Nezareti, Karantina Nezareti, Karantina Meclisi, Daire-i Umur-ı Sıhhiye. Lozan Anlaşması ile lağvedilmiş (1924) yerine, Hudut ve Sevahil Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi (günümüzde, Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü) kurulmuştur. Bk. Nuran Yıldırım: *İstanbul'un Sağlık Tarihi*. İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10. İstanbul: Ajansfa, 2010, 21-32.

132 Yüksel Güngör ve Nermin Ersoy: "19. Yüzyıl Uluslararası Karantina Konferansları", IX. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*. Ed. E. Kahya, S. Şar, A. Ataç, M. Mazıcıoğlu. Nobel Basımevi 2006, 342-349.

Osmanlı Devleti'nde halk sağlığına ilişkin bütün sivil sağlık işleri, salgınlarda gerekli tedbirlerin uygulanmasını sağlamak ve sağlık meslekleriyle ilgili şikayetlerin halli 1840 yılında faaliyete geçen Meclis-i Tıbbiye / Meclis-i Umur-ı Tıbbiye'nin göreviydi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye (günümüzde İstanbul Tıp Fakültesi) bağlı olan bu meclisin üyeleri Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocaları arasından seçilirdi. 1869 yılında lağvedilen bu meclisin yerine, “*Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye*” (Sivil Halk Sağlığı ve Sivil Tıp Nezareti) kuruldu. Bu nezaret de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye bağlıydı ancak sivil sağlık işlerinin icrasında eskisi gibi özgür değildi, Dahiliye Nezareti'ni bilgilendirme mecburiyeti vardı. Nitekim 1892 salgınında Dahiliye Nezareti, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'nden tedbirlerin alınmasını istemiştir. Sağlık Bakanlığı gibi çalışan Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye sırasıyla; Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi (1913), Sıhhiye Nezareti (1916) ve Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne yani bugünkü Sağlık Bakanlığı'na dönüşmüştür (20 Mayıs 1920). Askeri birliklerde çıkan epidemiler ise ordu sıhhiye reisleri tarafından Harbiye Nezareti'ne ve oradan da Sadarete intikal etmiştir. Osmanlı döneminde son sözü, uzman görüşlerini dikkate alan padişahlar söylemiştir. Cumhuriyet dönemindeki epidemileri Sağlık Bakanlığı yönetmiştir.

1893 yılında çıkan kolera salgını sırasında kurulan İstanbul Belediyesi sağlık teşkilatı, şehirde çıkan bütün salgın hastalıklarda aldığı tedbirler ve yürüttüğü dezenfeksiyon faaliyetleri ile salgınların söndürülmesine önemli katkılarda bulunmuştur.¹³³ Grip epidemisi ve pandemilerinde de etkin çalışmalar yürütmüştür.

133 Nuran Yıldırım: “Sağlık Teşkilatı”, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*. İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10. İstanbul, 2010, 19-49

TARTIŞMA VE SONUÇ

Dünyada görülen grip salgınlarının yayılmasında ulaşım araçları önemli rol oynamıştır. Önceleri karayollarında arabalarla sonra demiryollarında trenlerle dolaşan grip, buharlı gemilerin ardından uçaklarla seyahat ederek kısa sürede bütün kıtalara yayılmıştır. Üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı Coğrafyası bu salgınların hemen hemen hepsinden etkilenmiştir. Hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığımız 1843 grip salgınının İstanbul'da çıkması tesadüf değildir. İstanbul kadim zamanlardan beri, doğu-batı ticaret yollarının kesiştiği önemli bir şehir ve Osmanlı Devleti karayollarının merkeziydi. Rumeli ve Anadolu istikametlerine giden iki ana yol İstanbul'dan başlardı. Rumeli tarafına giden yol; Rusya, Viyana ve Roma'ya giden üç ana yola ayrılırdı. Anadolu karayolları ise Üsküdar'dan başlayan üç ana yol ile Anadolu'yu geçip; Halep, Şam, Bağdat, Basra ve Tebriz'e ulaşırdı. Rumeli ve Anadolu istikametlerine giden ana yolların tamamı yan yollarla birbirine bağlıydı. 19. Yüzyıl başında demiryolları ve buharlı gemiler devreye girdi. Demiryolları 1845'ten itibaren Avrupa'ya, ardından hızla bütün kıtalara yayıldı. Osmanlı Devleti'nin ilk demiryolu olan Anadolu Demiryolu ile payitaht İstanbul 1871'de; İzmit-Bilecik-Eskişehir-Ankara-Afyon-Konya'ya bağlanmış, 1888'de işletmeye açılan Rumeli Demiryolu ile Berlin, Paris ve diğer Avrupa başkentleri ile bağlantısı kurulmuştu. Anadolu-Bağdat demiryolu; Konya-Adana-Halep-Bağdat ve Basra'ya ulaşımı sağlamıştır (1904).¹³⁴ Karayolları ve demiryolları güzergâhlarında bulunan şehirlerin hepsi insan trafiğinin yoğun olduğu ticaret merkezi konumundaydı. Askeri harekâtlar da bu yollar üzerinden yürütülürdü. Grip salgınları Osmanlı coğrafyasına, kara ve demiryollarıyla yayılmıştır.

İnfluenza salgınlarının kontrol altına alınmasının başında, yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nde merkezi bir sağlık teşkilatının bulunmaması gelir. Sağlık işleriyle ilgili kurumlar arasındaki

134 İlker Öztürk: *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Demiryollarının Gelişimi*. İstanbul 2009. İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 7-10, 51-81.

yazışmaların tarihlerinden, bürokrasi yüzünden tedbirlerin zamanında alınamadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında vilayetlerdeki hekim yokluğu dikkati çekmektedir. İstanbul'dan gönderilen hekimler, dönemin ulaşım koşulları nedeniyle günlerce süren yolculuklardan sonra gidebildikleri yerlerdeki epidemilere zamanında müdahale edememiştir. Bu durum 1918 İspanyol gribi pandemisinde de devam etmiş, hatta savaş koşullarında daha sıkıntılı durumlar yaşanmıştır. Osmanlı coğrafyasında influenza ile birlikte o zamanların; kızıl, kızamık, kuşpalazı, tifo, kolera gibi ölümcül hastalıklarının da yaygın olması influenza mücadelesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Cumhuriyet dönemindeki influenza/grip salgınları Sağlık Bakanlığı tarafından yönetilmiş, Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü Virüs Servisi, dünyadaki epidemileri ve pandemileri sistemli bir şekilde izlemiş ve virüsleri izole ederek tanımlamıştır. Grip virüsleri üzerindeki çalışmaları Londra'daki Dünya Grip Merkezi ve DSÖ Cenevre Epidemiyoloji Servisi tarafından takdir edilmiş ve DSÖ tarafından Dünya Grip Merkezi'ne bağlı uluslararası bölgesel influenza merkezi kabul edilmiştir (1951).

1918 İspanyol gribi pandemisi, grip hastalığı tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu pandemi gribin ne kadar tehlikeli ve ölümcül bir hastalık olduğunun, insanları yok etmekle kalmayıp ülkelerin ekonomilerini çökerttiğinin anlaşılmasına yol açmıştır. Pandemiden sonra grip tedavisi hakkında yapılan çalışmalar, etkeni bilinmediğinden sonuçsuz kalmıştır.

Pandemi dönemlerinde hastanelerin yetersiz kaldığı, barakalarda, çadırlarda geçici hastaneler açıldığı görülmüştür. Grip tedavisinde önerilen geleneksel droglar ve kimyasal maddelerin işe yaradığı söylenemez. 1889-1892 Pandemisinde kullanıma giren kinin, Osmanlı hekimleri tarafından da influenza hastalarında kullanılmıştır.

Tarihi grip epidemilerinin bazılarında, epidemi odağı kabul edilen ülkenin adına izafeten damgalama yapıldığı dikkati çekmektedir. Kimi araştırmacılara göre, 1780'de ortaya çıkan influenza pandemisi

Çin’de başlamış, Rusya üzerinden batıya doğru yayılmıştır. Avrupalılar Rusya’dan geldiği için influenzaya, “*Rus İstirabı*” demiş, Ruslar ise, “*Çin nezlesi*” olarak adlandırmıştır. 19. Yüzyılın en büyük influenza pandemisinin 1889’da Çin’de başlayıp Rusya üzerinden Avrupa’ya yayıldığı kabul edilir. Avrupalılar “*Rus Gribi*”, Afrikalılar ise Amerikan misyonerleri vasıtasıyla ülkelerine taşındığı için, “*Beyaz adamın hastalığı*” (white man’s disease) adını vermişlerdir. DSÖ ve tıp dünyası bir virüsün ülke veya bölgeyle anılmasına şiddetle karşı olduklarını ilân etmiş olmalarına rağmen, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Donald Trump’ın Covid-19 pandemisi başladığında, etkenine, “Çin virüsü” demesi üzerine, devlet kontrolündeki Çin Haber Ajansı’nda yapılan bir yorumda virüsün ülke adıyla anılmasının “ırkçılık ve yabancı düşmanlığı içerdiği” görüşü dile getirilmiştir.¹³⁵

Dünya geneline bakıldığında ülke yönetimlerinin hafif seyreden grip salgınlarına kayıtsız kaldıkları ancak, şiddetlenip ölümler başladığında tedbirler aldıkları görülmektedir. Grip nedeni ve mahiyeti bilinmeyen bir hastalık olduğu için yayılımını engellemek amacıyla; okullar, sinemalar, tiyatrolar gibi insanların toplu olarak bulunduğu mekânlar kapatılır, maske kullanılır ve temizliğe önem verilir. Yayılımı önlemede en etkili yöntemin izolasyon/kapanma olduğu anlaşılmıştı. Ancak izolasyon; sosyal yaşamı, ekonomiyi, çalışma hayatını, eğitimi ve tarımı olumsuz yönde etkilediği için ekonomik kaygılarla korunma tedbirlerini göz ardı eden yöneticiler vardı. 1918 İspanyol gribi pandemisinde Amerika Birleşik Devletleri-Atlantada, katılım azalır endişesiyle bütün tedbirler kaldırılarak düzenlenen fuardan kazanılan para binlerce insanın ölümüne neden olmuştu.

Son yüz senede yaşanan üç pandeminin epidemiyolojik açıdan farklı olduğu tespit edilmiştir. 1918 pandemisi genellikle genç erişkinleri, 1957 pandemisi çocuk yaş grubunu, 1968 pandemisi ise bütün yaş gruplarını etkilemiştir.

135 <https://tr.euronews.com/2020/03/17/abd-baskan-donald-trump-n-covid-19-icin-cin-virusu-demesi-pekini-yonetimini-k-zd-rd>. Erişim. 16 Haziran 2020.

Amerika Birleşik Devletleri 1957 Asya pandemisini aşı kullanımı sayesinde 70.000 kayıpla atlattır. 1968 Hong Kong gribinin aşısı bulunup uygulanmış olmasına rağmen, dünya genelinde mortalite bir milyonu bulmuştu. Onu izleyen 2009 domuz gribi pandemisinde aşırı ilaveten antivirallerin kullanılmasıyla domuz gribine yakalananların iyileşmeleri sağlanmış ve mortalite 300 binde kalmıştı.

Grip epidemilerinde ve pandemilerinde hastalığın yayılımını önlemek amacıyla, başta okullar olmak üzere işyerleri, eğlence yerleri ve halkın toplu olarak bulunabildiği bütün mekânlar kapatılmış, toplu taşıma araçlarının kapasitesi kısıtlanmıştır. Solunum yoluyla yayıldığı anlaşıldıktan sonra maske kullanımı, kişisel hijyen, temiz hava önem kazanmıştır. Yaşamakta olduğumuz Covid-19 pandemisinde bütün dünyada virüsün yayılımını önlemek amacıyla uygulanmakta olan farmasötik olmayan önlemlerden; karantina, izolasyon, sosyal mesafe, maske, kişisel hijyen tarihi mal olmuş grip pandemilerinden mirastır ve henüz bunlardan etkili bir tedbir bulunamamıştır. Ancak, zaman içinde gerçekleşen tıbbi ve teknolojik ilerlemelerle elde edilen; görüntüleme teknikleri, yoğun bakım desteği, mekanik ventilasyon, olanaklarına sahibiz. 1960 Yılından beri tedavi ve profilakside kullanılan antiviraller (nöraminidaz inhibitörleri) viral yükü azaltmakta, ağır influenza pnömonisi olan hastalarda bakteriyel enfeksiyon gelişirse antibiyotikler devreye girmektedir. Bu kazanımlar, Covid-19'un yol açtığı komplikasyonların bertaraf edilmesinde rol oynamakta, mortaliteyi önemli ölçüde düşürmektedir. Hastalığın tanısı için test yöntemleri kullanılmaktadır. Biyoteknolojideki gelişmeler sayesinde, ilk Covid-19 vakası açıklandıktan hemen sonra pandeminin etkeni koronavirüsün genetik dizisi 12 Ocak 2020'de yayınlanmış, neredeyse pandemiyle eş zamanlı olarak başlayan Covid-19 aşı çalışmaları hızla ilerlemiş ve acil kullanım izni alan: BionTech, Moderna, Astrazeneca, Sputnik-V, SinoVac (CoronaVac), Sinopharm aşıları uygulamaya girmiştir. Türkiye'de yürütülmekte olan Covid-19 aşı çalışmaları,

TÜBİTAK ile Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı (TÜSEB) tarafından desteklenmektedir.

Pandemik gribin geleceği kesin olarak tahmin edilemediğinden, tarihteki pandemilere ait, halk sağlığı ve tıbbi deneyimlerin gözden geçirilmesi olası pandemilerin planlanması bakımından önemlidir. Tarihin penceresinden bakıldığında son yüz senede hüküm süren grip pandemilerinin düzensiz aralıklarla ortaya çıktığı görülmektedir. Yeni koronavirüsünün neden olduğu pandemiden sonra benzeri bir küresel salgının çıkma olasılığı unutulmamalıdır. Covid-19 deneyimi bütün ülkelere, bir sonraki pandemi için koruyucu hekimliğin önemini ve bu konuda daha etkin hazırlıklar yapılması gerektiğini, aşılara erişim zorluğu ise ülkelere kendi aşılarını üretmenin ne kadar önemli olduğunu hatırlatmıştır.

TEŞEKKÜR: Son okumayı yapan Prof. Dr. Semra Özçelik'e teşekkür ederim.